

JACEK JĘDRYSIAK

<https://orcid.org/0000-0002-5472-136X>

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

POTENCJAŁ MILITARNY KRÓLESTWA POLSKIEGO W 1819 ROKU W OCZACH PRUSKIEGO OFICERA

Abstrakt: We wrześniu 1819 r. na ręce pruskiego ministra wojny Hermanna von Boyen wpłynął list dotyczący sytuacji w Królestwie Polskim. Jego autorem był gen. Ludwig Gustav von Thile I, który dokonał rzeczowej analizy kluczowych elementów potencjału militarnego wschodniego sąsiada. List jest ważnym świadectwem naznaczonych nieufnością relacji polsko-pruskich po 1815 r. Tekst stanowi studium postrzegania ziem polskich przez Berlin z perspektywy politycznej i militarnej, jak również potwierdza dostrzeżenie za granicą negatywnych aspektów polityki uprawianej przez wielkiego księcia Konstantego.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, Królestwo Prus, stosunki polsko-pruskie, wielki książę Konstanty, armia Królestwa Polskiego.

Abstract: In September 1819, Prussian War Minister Hermann von Boyen received a letter regarding the situation in the Kingdom of Poland. It was written by General Ludwig Gustav von Thile I, who conducted a factual analysis of the key elements of Poland's military potential. The letter constitutes crucial evidence of the distrust that marked Polish-Prussian relations marked by distrust after 1815. The text studies Berlin's perception of the Polish lands from a political and military perspective. It also confirms that foreign countries perceived the negative aspects of the policy pursued by Grand Duke Constantine.

Keywords: Kingdom of Poland, Kingdom of Prussia, Polish-Prussian relations, Grand Duke Constantine, army of the Kingdom of Poland.

Obchodzona niedawno 190. rocznica wybuchu powstania listopadowego stała się asumptem do ożywienia dyskusji na temat uwarunkowań i celowości zrywu¹. Rodzima historiografia od 1989 r. stopniowo uzupełnia

---

¹ Np. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C765571%2Cdr-bulawa-noc-listopadowa-drugie-powstanie-warszawskie.html> (dostęp: 8 IV 2021).

obraz rozmaitych aspektów funkcjonowania powołanego podczas kongresu wiedeńskiego państwa². Elementem wymagającym uwagi wydaje mi się natomiast kwestia międzynarodowego kontekstu dziejów Królestwa Kongresowego w latach 1815–1831, w tym jego roli w systemie geopolitycznym i geostrategicznym Starego Kontynentu doby restauracji. Za znamienne należy uznać, że najnowsze opracowania dotyczące tej tematyki w zasadzie jedynie zdawkowo odnoszą się do sprawy polskiej³. Niezmiernie dużym zainteresowaniem polskich historyków cieszy się natomiast problematyka pokojowej organizacji armii Królestwa Kongresowego⁴ i militarnych aspektów samej wojny 1831 r.⁵ Trudno niestety nie odnieść wrażenia, że naczelną wadą podejmowanych prób w tej materii jest bazowanie przede wszystkim na źródłach proveniencji polskiej, przy nielicznych⁶ i nie

² Jest to dostrzegalne zwłaszcza w kontekście zagadnień prawno-ustrojowych: M. Gałędek, *Koncepcje i projekty nowego ustroju administracji dla przyszłego Królestwa Polskiego. Studium z dziejów myśli administracyjnej*, Sopot 2017; wersja anglojęzyczna: *National Tradition or Western Pattern? Concepts of New Administrative System for the Congress Kingdom of Poland (1814–1815)*, Boston–Leiden 2020; L. Mażewski, *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojopolityczna*, Radzymin 2015. W tym nurcie także bardzo interesujący zbiór: *Finland and Poland in the Russian Empire. A Comparative Study*, red. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1996.

³ W ostatnich latach należy wskazać przede wszystkim na pracę: K. Svoboda, *Autokrat a jeho doba. Rusko a revoluce v letech 1830–1831*, Praha 2016. Inne nowsze dzieła odnoszą się głównie do kwestii polskiej podczas obrad kongresu wiedeńskiego (M. Jarrett, *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy after Napoleon*, London–New York 2016, s. 96–110) lub jedynie wspominają o zrywie w kontekście kryzysu zapoczątkowanego przez rewolucję lipcową (M. Šedivý, *The Decline of the Congress System. Metternich, Italy and European Diplomacy*, London–New York 2020, s. 41–60). Klasyczne w tym kontekście pozostają niemłode już prace: J.A. Betley, *Belgium and Poland in International Relations 1830–1831*, 's-Gravenhage 1960; A. Gerecke, *Das Deutsche Echo auf die polnische Erhebung von 1830*, Wiesbaden 1964.

⁴ M. Ochman, *Polski korpus inżynierów wojskowych w latach 1807–1831*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020, s. 255–440; T. Strzeżek, *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym. Mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*, Olsztyn 2006; idem, *Armia polska w latach 1815–1830. Teoria i praktyka funkcjonowania w systemie konstytucyjnym Królestwa Polskiego*, „Echa Przeszości” 14, 2013, s. 67–92; M. Trąbski, *Armia Wielkiego Księcia Konstantego. Wyszakowanie i dyscyplina wojska polskiego w latach 1815–1830*, Oświęcim 2013; idem, *Kawaleria Królestwa Polskiego 1815–1830*, Warszawa 2011.

⁵ J. Feduszka, *Twierdze Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego 1830–1831*, Lublin 1999; N. Kasperek, *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęka 2012; T. Strzeżek, *Polska ofensywa wiosenna w 1831 roku. Zaprzepaszczona szansa powstania listopadowego*, Olsztyn 2002.

⁶ Przede wszystkim fenomenalny artykuł: T. Strzeżek, *Między wojną a pokojem. Wybrane zagadnienia z dziejów kawalerii rosyjskiej w latach 1815–1830*, „Echa Przeszości” 5, 2004, s. 51–92.

zawsze udanych⁷ próbach ujęcia komparatystycznego w kontekście sił zbrojnych innych armii europejskich. Podobnie ma się sprawa z oceną przebiegu samej wojny z innego punktu widzenia niż rodzimy⁸.

Zarysowana powyżej tendencja jest szczególnie widoczna w kwestii postrzegania Królestwa Polskiego przez sąsiednie Prusy. W kontekście polityki monarchii Hohenzollernów wobec powstania listopadowego wciąż wiodące znaczenie należy przypisać ksiąźce Henryka Kocój⁹, nawet jeśli zaproponowane przez niego ujęcie wymaga dziś zasadniczych uzupełnień¹⁰. Niezwykle interesujące jest w tym nurcie także opracowanie Norberta Kasparka, dotyczące losów polskich żołnierzy internowanych w monarchii Hohenzollernów¹¹. Uwzględniając dawniejsze opracowania niemieckie odnośnie do wojny 1811 r.¹², temat ten wydaje

---

⁷ Zob. interesujący pod względem koncepcyjnym tekst: M. Trąbski, *Zasady kon-skrypcji w armii Królestwa Polskiego na tle ówczesnych metod uzupełniania wojska*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (dalej: PHW) 12 (63), 2011, 2 (235), s. 7–24. Artykuł ten, w kontekście zasadniczych błędów popełnionych w opisie pruskiej organizacji wojskowej po 1814 r. (ibidem, s. 13–14) stał się obiektem słusznej polemiki: Z. Grabowski, *W sprawie tzw. Krümpersystemu*, PHW 12 (63), 2011, 4 (237), s. 175–178. Tezy artykułu w formie nieskorygowanej zostały niestety powielone w monografii autora, M. Trąbski, *Armia Wielkiego Księcia Konstantego*, s. 16.

⁸ Na tym tle z pewnością należy wyróżnić: J. Jalonen, *On Behalf of the Emperor, on Behalf of the Fatherland. Finnish Officers and Soldiers of the Russian Imperial Life-Guard on the Battlefields of Poland, 1831*, Boston–Leiden 2015.

⁹ H. Kocój, *Prusy wobec powstania listopadowego*, Warszawa 1980.

¹⁰ Kolejne wznowienia dzieła tego zasłużonego badacza nie bazują niestety na uzupełnionej bazie źródłowej. Dokonana przez niego kwerenda miała charakter pionierski, jednak od czasu pierwszego wydania pracy możliwości badawcze uległy znacznemu poszerzeniu. Prace Kocój⁹ tymczasem wciąż odnoszą się do starych sygnatur z nieistniejącego już Zentrales Staatsarchiv w Merseburgu. Mam tu na myśli intensywne wykorzystywanie teczki Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), III. HA, Ministerium des Äußern (dalej: MdA), nr I 8560, Die im Königreich Polen ausgebrochenen Revolution und wegen der diesseits getroffenen Massregeln, której sygnatura szczęśliwie nie uległa konwalidacji. Polski badacz korzystał z niej w latach 1977–1978, wykonując mikrofilm (informacja na ten temat znajduje się na karcie przeglądowej w teczce).

¹¹ N. Kasperek, *Polnische Aufständische in Ost- und Westpreußen (1831–1833)*, tłum. K. Gębura, Dąbrówno 2012.

¹² H.A. von Brandt, *Aus dem Leben des Generals der Infanterie Dr. Heinrich von Brandt*, oprac. H. von Brandt, cz. 2: *Leben in Berlin. Aufstand in Polen, Sendung nach Frankreich 1828–1833*, Berlin 1869; C.E.W. von Canitz und Dallwitz, *Des Freiherrn Carl Ernst Wilhelm von Canitz und Dallwitz Denkschriften*, Berlin 1888; G.H. Pertz, H. Delbrück, *Das Leben des Feldmarschalls Graf Neithardt von Gneisenau*, t. 5, Berlin 1880, s. 602–644; K. Schwartz, *Leben des Generals Carl von Clausewitz und der Frau Marie von Clausewitz*, t. 2, Berlin 1878, s. 300–398; K.W. von Willisen, *Theorie des großen Krieges angewendet auf den russisch-polnischen Feldzug 1811*, cz. 1–2, Berlin 1840.

się przynajmniej zarysowany pod względem tak politycznym, jak i militarnym¹³. Zupełnie inaczej wygląda sytuacja w kwestii stosunku Prus do Królestwa Polskiego jako potencjalnego źródła niepokoju, a nawet zagrożenia militarnego. Na problem ten zwracano uwagę w dawniejszej, w sposób oczywisty tendencyjnej, literaturze niemieckiej¹⁴. Dzięki wnikliwym studiom Czesława Blocha przeanalizowane zostały plany Ignacego Prądzyńskiego względem prowadzenia wojny z zachodnim sąsiadem Kongresówki¹⁵. Przez lata nie istniała niestety możliwość skonfrontowania opisanych przez niego materiałów z optyką potencjalnego przeciwnika. Do lat dziewięćdziesiątych XX w. także w literaturze niemieckojęzycznej próżno było szukać studiów poświęconych pruskiemu postrzeganiu zagrożeń na wschodnim teatrze wojny. Jako pierwszy pojawił się przyczynkowy artykuł Stefana Hartmanna¹⁶. Wskazywał on na istnienie w spuściznie pruskiego ministra wojny Hermanna von Boyena starszego, przechowywanej w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem, potencjalnie istotnych, dotąd niewykorzystanych materiałów. Przypuszczenie to potwierdziła niemal 15 lat później edycja memoriałów Boyena na temat sprawy polskiej, dokonana przez Hansa Rothea¹⁷. Stało się to impulsem do dalszych

¹³ Mam tu na myśli wciąż niedostateczne badania na temat realiów funkcjonowania pruskiego kordonu na granicy z Królestwem, który jest tematem niestety nieopublikowanej książki Vanyi E. Bellinger „Carl von Clausewitz's Last Campaign. Cholera, the Campaign of 1831, and the Lessons Never Written Down”, która była prezentowana w czerwcu 2018 r. w Warszawie w ramach projektu „Recovering Forgotten History”.

¹⁴ M. Laubert, *Die Berichte des Majors von Royer-Luehnes über die Posen und Polen 1816/1817*, w: idem, *Studien zur Geschichte der Provinz Posen in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*, Posen 1908, s. 66–116; idem, *Die Verwaltung der Provinz Posen 1815–1847*, Breslau 1923, s. 92–113; idem, *Ein Bericht des kommandierenden Generals von Roeder von 1827*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 14, 1913, 4, s. 49–54; idem, *Eine Alarmierung der Posener Garnison im Jahr 1816*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 5, 1904, 6, s. 88–92.

¹⁵ C. Bloch, *General Ignacy Prądzyński, 1792–1850*, Warszawa 1974, s. 47–194. Praca ta stała się asumptem do rozważań w innych opracowaniach, J.R. Godlewski, W. Odyniec, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarne wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982, s. 178–181; J. Feduszka, op. cit., s. 41–73; N. Kasperek, *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej lat 1795–1847*, Olsztyn 1995, s. 28–30. Badania Blocha były poprzedzone przez publikację w 1923 r. jednego z memoriałów Prądzyńskiego: *General Ignacego Prądzyńskiego memoriał o wojnie Rosji z Austrią i Prusami*, wyd. W. Łopaciński, Warszawa 1923.

¹⁶ S. Hartmann, *Bemerkungen der preußischen Generale Karl Wilhelm Georg von Grolman und Karl Heinrich Ludwig von Borstell zu Verteidigungsmöglichkeiten der Provinzen Ost- und Westpreußen*, „Preußenland” 1990, s. 22–30.

¹⁷ *Hermann von Boyen und die polnische Frage. Denkschriften von 1794 bis 1846*, oprac. H. Rothe, Köln–Weimar–Wien 2010.

badań nad zagadnieniem, prowadzonych w ramach studiów nad pruską myślą wojskową i planowaniem wojennym w latach 1815–1830¹⁸.

Traktowana od dekad jako pewnik teza o niemożności opisanie tej tematyki z powodu zniszczenia większości źródeł archiwalnych dotyczących armii pruskiej w pożarze wywołanym brytyjskim nalotem z kwietnia 1945 r. nie jest do końca słuszna¹⁹. Zachowane wykazy akt dostępnych przed II wojną światową pokazują oczywiście skalę zniszczeń, ale nie ulega wątpliwości, że w całym okresie 1815–1831 Królestwo Kongresowe było obiektem zainteresowania ze strony pruskiego Sztabu Generalnego. Studia w tej materii prowadziła Sekcja Wschodniego Teatru Wojny (*Kriegstheater*)²⁰, której raporty roczne i relacje z podróży sztabowych (tzw. *Übungsreisen*)²¹ były dostępne jeszcze w 1935 r.²² Los tego zbioru nie jest znany, najprawdopodobniej nie został on przejęty przez stronę sowiecką, która zwróciła część materiałów Niemieckiej Republice Demokratycznej w 1988 r.²³ W zbiorach Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv

¹⁸ J. Jędrzyiak, *Koncepcje obrony wschodniej granicy Prus w latach 1815–1819*, w: *Wojsko, polityka, społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności*, red. J. Jędrzyiak, D. Koreś, G. Strauchold, K. Widziński, Wrocław 2013 (Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości, t. 2), s. 149–188; idem, *Granica wschodnia w pruskim planowaniu obronnym w latach 1815–1830*, PHW 15 (66), 2014, 3 (249), s. 7–32; idem, *Armia Królestwa Polskiego na łamach pruskich periodyków wojskowych*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 16, 2015, s. 47–66; idem, *Prussian Strategic Thought 1815–1830. Beyond Clausewitz*, tłum. W. Zbirohowski-Kościa, Leiden–Boston 2020.

¹⁹ B. Poll, *Vom Schicksal der deutschen Heeresakten und der amtlichen Kriegsgeschichtsschreibung*, „Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen” 6, 1953, 2, s. 73–74; K. Ruppert, *Heeresarchiv Potsdam 1936–1945*, „Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen” 3, 1950, 4, s. 179–180; H-J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96, 1996, s. 122–123.

²⁰ W 1816 r. w ramach ówczesnego 2. Departamentu Ministerstwa Wojny utworzono trzy sekcje, tzw. teatry wojny (*Kriegstheater*): zachodni, centralny i wschodni. Każda sekcja posiadała swojego szefa i przydzielonych mu dwóch–trzech oficerów. Sekcji wschodniej podlegał obszar ziem polskich, *Feststellung der Eintheilung und der Arbeiten beim 2. Departement der Kriegsministerii*, w: E. von Conrady, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3, Berlin 1896, zał. 1, s. 263–266.

²¹ J. Jędrzyiak, *Describing the Future Battlefield. A Study Concerning the Prussian General Staff's Tasks Regarding Theatres of War (1816–1848)*, „International Journal of Military History and Historiography” 2021, 1, s. 7–41.

²² „Aktenverzeichnisse der Registratur des Großen Generalstabes, 1816–1859”, b.m., b.d., Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (dalej: BA-MA), Chef des Heeresarchiv (dalej: CdH), RH 18/471, k. 4–16, 19–21v.

²³ „Bericht über die Übernahme und Bearbeitung von Archivgut aus der UdSSR”, b.m., b.d., BA-MA, Militärarchiv Potsdam, DVW 3–3/126601, b.pag. Należy zaznaczyć, że w rękach rosyjskich nadal znajduje się Fond 500, który podczas procesu przejmowania został określony jako zespół akt o nieokreślonej objętości (Auflistung der Aktivitäten

we Fryburgu Bryzgowijskim zachowały się jednak notatki ze sprawozdań rocznych poszczególnych sekcji pruskiego Sztabu Generalnego²⁴ sporządzone przez pracownika Reichsarchiv, mjr. von Stoeckla²⁵. Zostały one najprawdopodobniej wykonane w ramach prac nad kompleksową historią tej instytucji²⁶. Notatki te dotyczą niestety w przeważającej mierze okresu po 1830 r., są także bardzo nieczytelne i pisane w zrozumiałym tylko dla autora systemie skrótów. Najciekawszy z możliwych do odczytania wypisów Stoeckla dotyczy zadań sekcji w związku z opisem terytorium Królestwa Kongresowego w 1830 r.²⁷ Wcześniejsze wykazy, katalogi i spisy akt GStA PK z lat 1924–1925 pokazują także, jak pokąźny był wówczas materiał dotyczący działań w związku z powstaniem listopadowym²⁸. Zniszczenie tych dokumentów stanowi poważne wyzwanie w kontekście badań nad postrzeganiem przez armię pruską sytuacji w Królestwie Kongresowym, mimo to studia w tym obszarze są zdecydowanie wykonalne. Wymagają jednak poszerzenia zakresu kwerend o materiały zachowane w cywilnych resortach pruskich²⁹, a przede wszystkim w spuściznach kluczowych postaci armii pruskiej tamtego okresu.

---

für die Dienstreise in das Archiv des Verteidigungsministerium des UdSSR, Podolsk bei Moskau, im Juni 1988, b.m., b.d., ibidem, b.pag.; „Bericht Oberst Siegmund [Über die Konsultation im Generalstab des Streitkräfte des UdSSR zu Fragen der Übergabe von Deutschen Archivdokumenten militärischer Herkunft und das Militärarchiv der DDR]”, b.m., 13 VII 1988, ibidem, b.pag.). Materiały z tego fondu są od kilku lat udostępniane w formie cyfrowej na mocy umów między archiwami niemieckimi i rosyjskimi, jak do tej pory nie ujawniono w jego ramach materiałów z okresu 1815–1831, <http://tsamo.germandocsinrussia.org/de/nodes/1-germanskie-dokumenty-pervoy-mirovoy-voyny-tsamofond-500-opis-12519> (dostęp: 11 IV 2021).

²⁴ „Auszüge aus Jahresberichten über die Organisation des Großen Generalstabes 1826–1912”, czerwiec 1935 [?], BA-MA, Kriegsgeschichtliche Forschungsanstalt des Heeres (dalej: KFH), RH 61/381.

²⁵ Stoeckel widnieje na liście pracowników działu *Militaria (Gruppe A II)* jako *Archivrat*; Reichsarchiv. Archivabteilung, l. 20., BA-MA, CdH, RH 18/579, b.pag.

²⁶ „Die Organisation des Großen Generalstabes von 1803 bis 1914. — Ausarbeitung von Major a. D. Stoeckel (handschriftlich)”, b.d. BA-MA, Großer Generalstab der Preußischen Armee/Oberste Heeresleitung des Deutschen Heeres, PH 3/124; „Major a.D. HOAR Stoeckel: Die Organisation des Großen Generalstabes (von den Anfängen bis 1920), [Um 1920]”, PH 3/1026.

²⁷ „Auszüge aus Jahresberichten über die Organisation des Großen Generalstabes 1826–1912”, czerwiec 1935 [?], BA-MA, KFH, RH 61/381, k. 42.

²⁸ „Catalog der Aktenstücke von 1813, 1814, 1815 und den folgenden Jahren”, GStA PK, IV. HA, Generalstab, Kriegsarchiv der Kriegsgeschichtlichen Abteilung, Rep. 15 A, nr 868, s. 206–209; „Kriegs-Archiv, Sektion II, Kap. XV”, ibidem, nr 882, s. 2–98; „Heeresarchiv, Rep. 15 A, Kapitel 55”, ibidem, nr 883, s. 1–6; „Kriegs-Archiv, Sektion II, Kap. XIV”, ibidem, nr 884, s. 5–33.

²⁹ Zob. J. Jędrzyak, *Benefits for the Prussian Army by the Inhabitants of the Grand Duchy of Poznań between 1815–1844. Research Status and Research Perspectives*, RDSG 81, 2020, s. 225–261.

Przyczynkiem do napisania niniejszej pracy jest list pruskiego oficera o nazwisku Thile do ministra wojny Hermanna von Boyena starszego³⁰, znajdujący się właśnie w spuściźnie Boyena przechowywanej w GStA PK. Jest on niezwykle interesującym świadectwem postrzegania Królestwa Polskiego w szeregach armii pruskiej, z wnioskami dotyczącymi jego potencjału militarnego i polityki uprawianej w armii przez wielkiego księcia Konstantego. Mimo niewielkiej objętości, uzupełnia on w sposób istotny dotychczasowy stan wiedzy na ten temat³¹. List został wysłany w trakcie pobytu oficera w Warszawie, a nosi datę 26 września 1819 r. Okoliczności jego obecności w polskiej stolicy nie są niestety znane. Wstępny kłopot stanowi identyfikacja samej postaci autora. W tym konkretnym momencie w armii pruskiej służyło bowiem dwóch oficerów o nazwisku Thile, którzy byli rodzonymi braćmi. Starszy z nich, Ludwig Gustav von Thile (znany w literaturze jako Thile I) urodził się w Dreźnie w 1781 r.³² Od 1795 r. służył w armii Hohenzollernów, w regimencie swojego ojca, stacjonującym w pruskiej wówczas Warszawie. Po pięciu latach został przydzielony do prac pomiarowych, co w ówczesnych realiach stanowiło przedsięwzięcie późniejszej kariery sztabowej. Od 1804 r. Thile I był adiutantem w Sztapie Generalnym, a od 1811 r. szefem Sztabu Generalnego wojsk stacjonujących na Pomorzu. Rok później, zgodnie z życzeniem samego Gerharda von Scharnhorsta, osiągnął rangę majora, zostając dyrektorem 1. Dywizji Ogólnego Departamentu Wojny (*Allgemeines Kriegsdepartement*), a zatem jednej z części składowych formalnie niepowołanego resortu wojny. W tym okresie Thile I odgrywał kluczową rolę w pruskim systemie najwyższych władz wojskowych, pełniąc *de facto* funkcję szefa Gabinetu Militarnego króla. Zgodnie z zaprojektowaną przez Boyena nową strukturą organizacyjną resortu wojny, zaakceptowaną przez monarchę 28 sierpnia 1814 r.³³, utworzone ministerstwo składać się miało z pięciu

³⁰ „Von Thile an Boyen: Aufenthalt in Warschau; Wert und Zweck der russischen Kanonierboote; Befestigungsanlagen in Polen; Zustand der russisch-polnischen Armee; Stimmung in Polen, Warszawa 26 IX 1819”, GStA PK, VI. HA, Nachlass Hermann von Boyen der Ältere (dalej: Boyen), nr 2, k. 10–11v.

³¹ List został napisany pismem odręcznym w języku niemieckim, alfabetem neogotyckim. Jego tłumaczenie, mojego autorstwa, zostało dołączone jako aneks do niniejszego artykułu. Translacja została dokonana z uwzględnieniem oryginalnej składni i specyfiki języka niemieckiego, celem jak najlepszego oddania stylu autora.

³² F. Meinecke, *Thile, Ludwig Gustav von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB), t. 38, Leipzig 1894, s. 28–32; *Louis Gustav von Thile I*, w: K. von Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, t. 4, Hamburg 1937, s. 360–364.

³³ *Allerhöchste Kabinettsorder vom 28sten August 1814, betreffend die Deperatements-Einteilung des Kriegsministerii*, w: *Gesetz-Sammlung für die Königlich Preußischen Staaten 1814* (dalej: *Gesetz-Sammlung 1815*), Berlin 1815, s. 77–78.

departamentów. Thile I kierował 3. Departamentem, który przejmował zadania dawnej 1. Dywizji AKD, a zatem sprawy personalne i kontakty z monarchą. Jego rola był od początku bardzo specyficzna, stanowiąc wyłom w budowanym przez liberalnego Boyena systemie, w którym kierownik resortu wojny miał być docelowo ministrem odpowiedzialnym konstytucyjnie przed parlamentem. Komórkę Thilego I określano jako „Departement des Militärvortrages im Kriegsministerium”³⁴. W historiografii ugruntowany jest pogląd, że pierwszym krokiem do podważenia pożądanej przez Boyena centralizacji kompetencji w *Kriegsministerium* było właśnie podniesienie do rangi równorzędnego Departamentu dawnej 1. Dywizji AKD. Pozycja szefa 3. Departamentu była z założenia bardzo wysoka, uczestniczył on bowiem w pracach najbliższego grona doradców i służył królowi we wszelkich sprawach, które interesowały go bezpośrednio. Ze względu na obowiązki Boyen nie miał możliwości nadzorowania wszelkich działań tego departamentu. Choć dopiero następcą Thilego I, gen. Job von Witzleben, zyskał pozycję faktycznego szefa Gabinetu Wojskowego monarchy, to jednak pozycja Thilego I, awansowanego w 1815 r. na pułkownika, a w 1818 na generała majora, była bardzo wysoka. W 1818 r. objął on funkcję Inspektora *Landwehry* w Rejencji poczdamskiej, pełniąc ją do 1820 r., kiedy to objął dowództwo nad 6. Brygadą *Landwehry*.

Jego brat, Adolf Eduard von Thile (Thile II)³⁵, przyszedł na świat w Dreźnie w 1784 r. Także i on rozpoczął służbę w armii pruskiej w 1795 r., służąc początkowo w 13. Pułku Piechoty von Arnima w Berlinie, jednak już po dwóch miesiącach na życzenie swojego ojca został przeniesiony do 8. Pułku w Warszawie. Szybko został skierowany do prac pomiarowych. Jako oficer sztabu generalnego przydzielony do wojsk rosyjskich, a następnie w korpusu gen. Antona Wilhelma von L’Estocq, wziął udział w kampanii 1806–1807. Następnie służył w tym charakterze w brygadzie stacjonującej na Dolnym Śląsku. W jej składzie wziął udział w kampanii rosyjskiej 1812 r. Był zaufanym oficerem gen. Johanna Ludwiga Yorcka von Wartenburg, który powierzył mu zadanie przekazania Fryderykowi Wilhelmmowi III podpisanego tekstu konwencji w Taurogach. Jako major Sztabu Generalnego wziął następnie udział w kampaniach lat 1813–1815. Po awansie na pułkownika przypadł mu zaszczyt poinformowania Fryderyka Wilhelma III o zwycięstwie pod Waterloo. Zgodnie z własnym

³⁴ Kriegsministerium, *Das Königl. Preußische Kriegsministerium 1809 · 1. März · 1909*, Berlin 1909, s. 20.

³⁵ B. von Poten, *Thile, Adolf von*, w: ADB, t. 38, s. 28; *Adolf Eduard von Thile II*, w: K. von Priesdorff, op. cit., t. 4, s. 382–386.

życzeniem we wrześniu 1815 r. został zwolniony ze służby w Sztabie Generalnym i przeniesiony na etat oficerski w gwardyjskim Pułku Grenadierów Cesarza Aleksandra. Następnie od 1816 r. dowodził 33. Pułkiem Piechoty w Stralsundzie, by rok później objąć funkcję Inspektora *Landwehry* w rejencji opolskiej, którą sprawował do 1821 r., rok wcześniej otrzymując awans na generała majora.

Obaj bracia mieli zatem w 1819 r. równorzędną rangę służbową, przy czym Thile I był oczywiście wyższy stopniem. W obu wypadkach zajmowane stanowisko nie wiązało się wprost z obowiązkiem odbywania misji zagranicznych, sytuacja w tej materii w armii pruskiej zawsze zależała jednak od woli królewskiej³⁶. Zważywszy na pełnioną do 1818 r. funkcję, logiczne wydaje się, że partnerem korespondencji Boyena mógł być Thile I, z którym ten pozostawał w stałym kontakcie³⁷. Jednocześnie jednak obaj bracia byli zaufanymi monarchy, a mający kontakty w armii rosyjskiej i doświadczony w delikatnych misjach Thile II był choćby towarzyszem młodszego syna monarchy, księcia Wilhelma, w czasie jego podróży do Brześcia Litewskiego w 1823 r. Okoliczność ta mogła być oczywiście związana z zasiadaniem przez niego od dwóch lat w kierowanej przez księcia komisji ds. rewizji regulaminu ćwiczebnego, trudno jednak z całą pewnością odrzucić koncepcję, że uczestniczył on w takich misjach także wcześniej. Podpis umieszczony pod listem nie zawiera niestety stopnia, inicjałów czy cyfry rzymskiej, a nawet przy dostępności innych materiałów rękopiśmiennych obu postaci często trudno bez specjalistycznej analizy grafologicznej ustalić, spod czyjej ręki wyszedł list³⁸. Ważąc

³⁶ J. Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought*, s. 92–130.

³⁷ B. Schwertfeger, *Vom Wiener Kongreß. Briefe des Oberstleutnants v. Thile an den Kriegsminister v. Boyen während des Kongresses 1814/15. Nach den Originalen herausgegeben*, „Deutsche Rundschau” 161, 1914, październik–grudzień, s. 64, 89, 193–214; „von Thile: Stellenbesetzungen, (Karlsbad, 25. August 1816)”, *GStA PK, VI. HA, Boyen*, nr 2; „von Thile: Auseinandersetzungen zwischen preußischen und österreichischen Soldaten in Mainz; Bank- und Finanzkrise in Wien; Gesundheitszustand und Kur des preußischen Königs (Karlsbad, 25. August 1816)”, *ibidem*; „von Thile: Entscheidungen über Bestrafungen”, *Karlsbad*, 24 VIII 1816, *ibidem*; „von Thile an von Boyen: Reaktion und Bemerkungen des Königs zum vorgelegten Entwurf der Heeresorganisation, Berlin, 15 VII 1816”, *ibidem*, nr 64.

³⁸ Pomyłki w tej materii są zresztą częste. Błąd popełnił choćby tak znamienity badacz jak Jürgen Angelow, który w kontekście napisanego 6 sierpnia 1840 r. memoriału dotyczącego stanu obronności zachodniej granicy Prus („Pro Memoria”, *Koblenz*, 6 VIII 1840, *GStA PK, III. HA, MdA*, nr I 10111, k. 6–10), uznał, że jego autorem był ówczesny królewski adiutant, gen. por. Thile I (J. Angelow, *Von Wien nach Königgrätz. Die Sicherheitspolitik des Deutschen Bundes im europäischen Gleichgewicht 1815–1866*, München 1996, s. 117). Natychmiastową identyfikację uniemożliwia niestety skąpy podpis pod memoriałem, zawierający jedynie stopień i nazwisko. W tym wypadku z pomocą

różne możliwości i nie rozstrzygając ostatecznie, wydaje mi się mimo wszystko bardziej prawdopodobne, że autorem pisma był starszy z braci³⁹.

Niezależnie od tego, komu przyznamy autorstwo listu, w sposób istotny uzupełnia on nasz zasób wiedzy na temat pruskiej optyki spraw polskich. Prusy w kształcie nadanym im w 1815 r. pełniły rolę mocarstwa europejskiego jedynie ze względu na rolę przyznaną im w nowym systemie równowagi sił przez silniejsze mocarstwa europejskie. Otrzymane terytorium nie przypominało w miarę zwartego i posiadającego częściowo naturalne granice państwa z okresu po rozbiorach Polski. Hohenzollernom nie tylko nie udało się odzyskać utraconych w 1807 r. terenów, ale dodatkowo musieli zaakceptować utworzenie z części z nich Królestwa Polskiego, połączonego unią personalną z Imperium Rosyjskim. Koronowanym władcą Polski został nieobliczalny z pruskiej perspektywy Aleksander I. Niepokojącym przykładem jego możliwej przyszłej postawy był spór o delimitację granicy z Królestwem Kongresowym, którzy przeciągnął się aż do 1823 r., pokazując stopień wzajemnej nieufności⁴⁰. Nowa pruska granica miała w dużej mierze charakter otwarty, a osłonę Berlina zapewniała jedynie linia Odry z twierdzami w Kostrzynie i Głogowie oraz punktem we Wrocławiu⁴¹, pod warunkiem przywrócenia mu własności obronnych⁴². W zaistniałej sytuacji nie mogły dziwić opinie podobne do

---

przychodzi jednak tytuł znajdującej na kolejnych kartach opinii na temat tego studium, wskazującej wyraźnie, że jego autorem jest „Thile II”. Także treść tekstu i fakt, że powstał on w Koblencji, siedzibie dowództwa VIII Korpusu Armijnego, w której od maja rezydował Thile II, dowodzą, że to on był autorem dokumentu, „Abschrift: Bemerkungen zu dem Pro Memoria des General Leutnant von Thile II vom 6. August VIII 1840”, Królewiec 30 VIII 1840, GStA PK, III. HA, MdA, nr I 10111, k. 11–14.

³⁹ Thile I zachował swoje wpływy, np. w 1829 r. zdarzało mu się zastępować niedysponowanego Witzlebena, G.E. von Natzmer, *Unter den Hohenzollern. Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Generals Oldwig v. Natzmer*, cz. 1: 1820–1832, Gotha 1887, s. 217, 233–234.

⁴⁰ C. Bloch, op. cit., s. 100–116; M. Laubert, *Die Verwaltung*, s. 22–26; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 111–115.

⁴¹ „Nach welchen Grundsätzen der Umfang der preuß. Kriegsmacht zu bestimmen ist, b.m., 1817”, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 309, s. 9–13.

⁴² „Instruktion für den General [Karl] v. Grolman über die Befestigung der östlichen Provinzen” [brudnopis], b.m., 1816, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 334, k. 1–5; „[Karl von] Grolman: Über die Verteidigung der Länder vom rechten Ufer der Elbe bis zur Memel”, Berlin 22 V 1817, GStA PK, VI. HA, ibidem, nr 331, k. 7–8; „[Julius] Grawert an [Hermann von] Boyen: über die Befestigung von Breslau”, Kłodzko, 18 I 1816, ibidem, nr 332, k. 101–103; „[Karl] v. Liebenroth: Bemerkungen zur Niederschrift des Generals v. Grolman anlässlich der Bereisung der Festungen Breslau, Schweidnitz und Glogau”, Berlin, 26 i 30 VII 1816, ibidem, k. 105–111. Na temat znaczenia przywrócenia własności obronnych stolicy Śląska zob.: G. Podruczny, M. Wichrowski, *Plany odtworzenia fortyfikacji Wrocławia z lat 1807–1830*, PHW 22 (73), 2021, 2 (276), s. 49–86.

tej Carla von Clausewitza, który uważał, że w razie wojny Warszawę należałoby traktować jak stolicę obcego, niezależnego państwa⁴³. Wielu pruskich oficerów było nadzwyczaj podejrzliwych wobec aspiracji sąsiada, a stałym obiektem ich obaw była jakaś forma polskiej insurekcji, która mogła wywołać wojnę i zagrozić pruskiemu stanowi posiadania⁴⁴.

Obawy te były w prostej linii pochodną faktu, że w porównaniu z sytuacją w Królestwie pruska oferta w utworzonym z części Wielkopolski Wielkim Księstwie Poznańskim w daleko mniejszym stopniu odpowiadała oczekiwaniom polskiego społeczeństwa. Treść art. 1 Aktu końcowego kongresu wiedeńskiego obligowała pruskich monarchów do częściowego respektowania na terytorium Wielkiego Księstwa Poznańskiego rodzimych tradycji narodowych⁴⁵. Symboliczne znaczenie miało tu przede wszystkim powołanie urzędu namiestnika w osobie księcia Antoniego Radziwiłła⁴⁶. W istocie jednak obie strony pozostawały wobec siebie nieufne, co świetnie obrazuje sprawa próby powołania namiastki narodowych sił zbrojnych na tym obszarze. Zapowiedź tego kroku została poczyniona przez Fryderyka Wilhelma III w kwietniu 1815 r., równocześnie jednak 3 kwietnia tego roku⁴⁷ nakazano utworzenie na terenie monarchii pięciu tzw. Dowództw Generalnych (*Generalkommandos*)⁴⁸. Jednym z nich miało być *Generalkommando Śląska i Wielkopolski*, z którego zamierzano jednak wyłączyć tzw. *Netzedistrikt* – ten ze względu na licznych niemieckich kolonistów miał wejść w skład *Generalkommando Brandenburgii i Pomorza*. Tymczasem, gdy 24 maja 1815 r. gen. por. Heinrich von Thümen zajął oddane Prusom tereny departamentów bydgoskiego, poznańskiego i część kaliskiego, król dość niespodziewanie przyznał mu czasowo funkcję *Kommandierender General*⁴⁹. Ostatecznie

⁴³ *Ueber einen künftigen Krieg mit Rußland in so fern er Einfluß auf die Anlegung der Kunststraße nach Preussen hat*, w: C. von Clausewitz, *Schriften-Aufsätze-Studien-Briefe*, red. W. Hahlweg, t. 2, cz. 2, Göttingen 1990, s. 1166.

⁴⁴ „[V]. Tresckow: Ansichten über die Verteidigung der Grenzen von Litauen, Ost- und Westpreußen bei einem etwaigen Ausbruch von Unruhen in Polen”, maj 1815, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 332, k. 3–9.

⁴⁵ J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1980, s. 58–63.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 64; M. Laubert, *Die Verwaltung*, s. 31–42.

⁴⁷ *Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzial-Behörden. Vom 30sten April 1815*, w: *Gesetz-Sammlung für die Königlich Preußischen Staaten 1815*, Berlin 1815, s. 85–98.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 93–98; F. Meinecke, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 2: 1815–1847, Stuttgart 1899, s. 84–85.

⁴⁹ *Befehl, sich in den Besitz der neuerworbenen Teile Polens zu setzen*, 1. *Kommandierender General in Posen ad interim*, jest wymieniony w biogramie Thümena, *Heinrich Ludwig August von Thümen*, w: K. von Priesdorff, *op. cit.*, t. 3, s. 444. Jego treść została opublikowana

spowodowało to, że zamiast dowództwa brygady w Poznaniu powstało kolejne *Generalkommando*⁵⁰. Motywacją zaś do tego kroku był najpewniej niepokój związany z atmosferą przeprowadzanej wówczas delimitacji granicy⁵¹. Zachowanym reliktem planowanej pierwotnie organizacji była jednak struktura jednostek podlegających dowództwu w Poznaniu. Aż do zakończenia I wojny światowej podlegały mu dwie dywizje (do 1818 r. brygady) z dowództwami w Poznaniu i Głogowie. Dążenie do rozrzedzenia udziału żywołu polskiego w strukturze dowództwa (od 1820 r. V Korpusu Armijnego, KA) doprowadziło zatem do tego, że połowa jego oddziałów faktycznie stacjonowała na Śląsku. Dodatkowo obszar dawnego *Netzedistrikt* był także terenem stacjonowania elementów II KA. Pod tym względem obszar Wielkopolski znacznie kontrastował z innymi prowincjami monarchii, gdzie praktyką była unia obszaru prowincji i *Generalkommando*/Korpusu Armijnego⁵².

Także w kwietniu 1815 r. pruski suweren zapowiedział pełną unifikację ustroju wojskowego Wielkiego Księstwa Poznańskiego z resztą monarchii⁵³, a w lutym 1816 r. zaanonsowano wprowadzenie w życie pruskich ustaw wojskowych⁵⁴, które po dość długiej dyskusji nad potrzebą modyfikacji faktycznie zaczęły w pełni obowiązywać w grudniu tego roku⁵⁵. Chociaż prowincję zwolniono czasowo z kosztów utrzymania armii stałej, obligując jednak do utrzymania 6400 piechoty i 960 kawalerii, po dwa pułki *Landwehry* dla każdej z tych broni⁵⁶, to trudno nie

---

w *Königlicher Befehl an den Generalleutnant Thümen*, w: H. Sommer, *Das Generalkommando in Posen von 1815–1918*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen” 1930, 19, zał. 1, s. 102–103.

⁵⁰ F. Meinecke, *Das Leben*, s. 85.

⁵¹ *Heinrich Ludwig August von Thümen*, s. 447–449.

⁵² *Verordnung vom 3. April, betreffend die Verhältnisse der kommandirenden Generale, bei der jetzt bestehenden Eintheilung der Armee. (Bekannt gemacht den betreffenden Militär-Behoerden durch das Kriegs-Ministerium unterm 5. April 1820)*, w: *Preußische Militair-Gesetz-Sammlung enthaltend bis zum Jahre 1835* [–], red. C. Friccius, Berlin–Elbing 1836, s. 155–156.

⁵³ J. Boysen, *Preußische Armee und die polnische Minderheit. Royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19. Jahrhunderts (1815–1914)*, Marburg 2008, s. 14–15.

⁵⁴ *Obwieszczenie dotyczące się utworzenia siły zbrojnej krajowej w W. X. poznańskim z dnia 19 Lutego 1816*, w: *Zbiór korespondencji J. Amilkara Kosińskiego z lat 1815–1820 dotyczącej się formacji siły zbrojnej narodowej w W. Księstwie Poznańskim oraz stosunku W. Księstwa do monarchii pruskiej*, Poznań 1861, s. 13–25.

⁵⁵ *Pismo kanclerza Karla von Hardenberga do Nadprezydenta Prowincji Josepha von Zerboni di Sposetti*, Berlin 8 III 1816, AP w Poznaniu, Naczelne Prezydium w Poznaniu, sygn. 591, k. 25–26; *Odpis pisma ministra wojny Hermanna von Boyen do kanclerza Karla von Hardenberga*, Berlin 26 V 1816, ibidem, k. 28–29.

⁵⁶ *Obwieszczenie dotyczące się utworzenia siły zbrojnej krajowej*, s. 15–16.

zgodzić się z niechętnym Polakom Manfredem Laubertem, że żadna ze statuowanych pruskich instytucji nie wzbudzała takiej niechęci ludności Wielkiego Księstwa Poznańskiego, jak powszechna służba wojskowa⁵⁷. Celem zjednania Hohenzollernom polskiej arystokracji pułki kawalerii miały być formacjami Gwardii, jednak jednostki te były zwyczajnie bojkotowane przez Polaków⁵⁸. Fiaskiem zakończyła się także koncepcja postawienia na stanowisku inspektora *Landwehry* w prowincji jednego z weteranów Legionów Polskich we Włoszech i armii Księstwa Warszawskiego, Antoniego Amilkara Rawicz-Kosińskiego, który 17 stycznia 1817 r. wstąpił w stopniu generała porucznika na służbę Fryderyka Wilhelma III⁵⁹. Polski generał, słynący zresztą z trudnego charakteru, uważał pruski ustrój wojskowy za niezgodny ze zobowiązaniem monarchy do zagwarantowania Wielkopolsce sił zbrojnych o narodowym charakterze⁶⁰. W rezultacie 25 października 1820 r. generał został na własną prośbę zwolniony ze służby⁶¹. Elity wielkopolskie pozostały nieczułe na pruskie zachęty do służby w armii, a synowie szlacheccy mieli nawet, po uprzednim nabyciu drobnych dóbr w Królestwie Kongresowym⁶², wstępować do armii polskiej jako szeregowi żołnierze⁶³.

Zdobyć ufań strony polskiej nie sprzyjały z pewnością takie epizody, jak kompletnie nieuzasadnione zarządzenie w maju 1816 r. przez Thümena alarmu i stanu oblężenia w całej prowincji⁶⁴. Na ulice Poznania wysłano wówczas żandarmerię i wojsko, a w kolejnych godzinach także

⁵⁷ M. Laubert, *Die Verwaltung*, s. 92–93.

⁵⁸ M. Laubert, *Die Errichtung einer Posener Nationalkavallerie nach 1815*, „Die Ostmark” 1921, 7, s. 72–73.

⁵⁹ *Schreiben des Kriegsministers v. Boyen an den Divisions-General v. Kosiński vom 16. Jan. 1817*, w: *Zbiór korespondencji*, s. 56–57.

⁶⁰ *List Jenerała Amilkara Kosińskiego do pruskiego ministra wojny, z prośbą o przedstawienie go do dymissyi z wojska pruskiego*, w: *ibidem*, s. 117–119.

⁶¹ M. Laubert, *Die Anstellung des Generals von Kosinski in der preußischen Armee 1817*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 12, 1904, s. 197–198; *idem*, *General-leutnant von Kosinski in preußischen Diensten*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 14, 1913, 6, s. 93.

⁶² M. Laubert, *Die Berichte*, s. 97–100.

⁶³ M. Laubert, *Die Verwaltung*, s. 94–97. Zob. D. Bangert, *Polnischer Adel-österreichisches und preußisches Heer. Das Verhältnis des polnischen Adels zur k. k. Armee und zur kgl. Preußischen Armee 1816–1914*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa” 21, 1972, 1, s. 501–504, 506; J. Boysen, *Faktoren der Integration bzw. Abstinenz polnischer Adliger und Nichtadliger gegenüber dem Preußischen Heer nach 1815*, „Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit” 17, 2013, 1, s. 65–84.

⁶⁴ Cała sprawa została dokładnie opisana przez Manfreda Lauberta, *Eine Alarmierung*, s. 88–92. Materiały, z których korzystał, zachowały się w całości w Archiwum Państwowym w Poznaniu.

artylerię. Z polecenia generała komisarz wojenny Holdergger⁶⁵ przedstawił 2 maja 1816 r. zupełnie zaskoczonym władzom cywilnym żądanie dostarczenia czteromiesięcznego, żelaznego zapasu racji żywnościowych, a Thümen wyraźnie sugerował, że spodziewa się napaści na prowincję bliżej nieokreślonego przeciwnika. Śledztwo wszczęte przez administrację prowincji szybko wykazało, że działania generała były efektem nadgorliwości i nieporozumienia. Podstuchujący rozmowę dwóch polskich rekrutów w kwietniu 1816 r. pruski kapitan opatrzenie zrozumiał bowiem zdanie: „W dzień pierwszego maja idziemy na Prusaków” jako „Den 1-en May gehen wir auf die Preussen”, a zatem zapowiedź insurekcji. Tymczasem młodzi Polacy rozmawiali wyłącznie o swoim akcesie do *Landwehry*⁶⁶. Zachowanie Thümena narażało na kompromitację restytuowane władze pruskie, w związku z czym całe zajście zatuszowano, przedstawiając jako rutynowe ćwiczenia wojskowe. Powyższe zdarzenie było jednym z wielu przejawów stereotypowego przypisywania Polakom skłonności do buntów i insurekcji. Przydzielony do pomocy namiestnikowi Radziwiłłowi mjr Camille von Royer-Luehnes raportował w latach 1816–1817 o powszechnej niechęci do Prusaków w prowincji oraz miłości, jaką wciąż darzono pokonanego cesarza Francuzów. Armia miała zajmować ważne miejsce w charakterze narodowym Polaków, a wywołanie zrywu ludności na wzór 1806 r. oficer ten uważał za bardzo łatwe⁶⁷.

W tej sytuacji nie może budzić zdziwienia uważna analiza sytuacji w Królestwie i charakter poczynionych w tym kontekście obserwacji Thilego. Pierwsza część listu odnosi się do kwestii funkcjonowania na Wiśle flotylli rzecznej, wyposażonej w szalupy kanonierskie⁶⁸. Ten wątpliwy pod względem militarnym koncept miał głównie znaczenie porządkowe, co zresztą pruski oficer zaznaczał⁶⁹. Znamienny jest tu natomiast wyraźnie

⁶⁵ Imię nieznane.

⁶⁶ Raport nadprezydenta prowincji Josepha von Zerboni di Sposetti do kanclerza Karla von Hardenberga, Poznań 12 V 1816, AP w Poznaniu, Naczelne Prezydium w Poznaniu, sygn. 591, k. 18–21.

⁶⁷ M. Laubert, *Die Berichte*, s. 84–86, 90–91.

⁶⁸ Jest ona tylko wzmiankowana w literaturze, głównie dla okresu po 1830 r., M. Ochman, *Między tradycją a nowoczesnością. Armia Królestwa Polskiego wobec postępu technicznego 1815–1830*, w: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje, historiografia, pamięć*, red. T. Skoczek, Warszawa 2015, s. 13; idem, *Wojna polsko-rosyjska 1831 roku na wiślanych falach – nieznanne epizody działań powstańczych*, w: ibidem, s. 27–32; M. Rutkowski, *Wojskowa i cywilna transportowa służba wodna w Królestwie Polskim po 1831 r.*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 2015, 87, s. 33–47.

⁶⁹ Dezerccje stanowiły od 1815 r. poważny problem Armii Królestwa Polskiego, M. Trąbski, *Armia Wielkiego Księcia Konstantego*, s. 310–323. Policijny charakter flotylli był szczególnie widoczny po 1831 r.

podkreślony entuzjazm Konstantego do kontrowersyjnej koncepcji, zaproponowanej przez jego adiutanta, płk. Pawła Andrejewicza Kołzakowa (Pavel Kolzakov, 1779–1864)⁷⁰. Kołzakow zaczynał swoją karierę wojskową jako *miczman* (pierwszy stopień oficerski) w Morskim Korpusie Kadeckim w 1795 r. Następnie brał udział w wojnach napoleońskich: w latach 1798–1801 na Morzu Śródziemnym, w 1805 r. w desancie aliantów na Rugię, a także w wojnie ze Szwecją 1808–1809. Od 1811 r. w gwardii, awansowany do stopnia kapitana lejtnanta, mianowany dowódcą kompanii Morskiej Załogi Gwardyjskiej (sformowanej w 1810 r.) i adiutantem wielkiego księcia Konstantego. Brał udział w wojnie 1812 r., w tym w bitwie pod Borodino. W 1815 r. awansowany na kapitana 1. rangi, służył w Warszawie przy wielkim księciu. Od 1817 r. nadzorował tworzenie Flotyli Wiślanej. Był osobą bardzo silnie związaną z Konstantym, przed 1830 r. (w 1826 r. mianowany kontradmirałem) był jednym z sześciu rosyjskich generałów stale przebywających przy jego boku w Królestwie⁷¹. W 1825 r. jako pierwszy publicznie powitał nowego cara Konstantego Pawłowicza, za co został nawet aresztowany. W 1826 r. był członkiem polsko-rosyjskiej komisji śledczej do spraw odkrycia tajnych stowarzyszeń w Królestwie Polskim. W 1830 r. towarzyszył wielkiemu księciu w ucieczce z Warszawy oraz odpowiadał za eskortę jego żony Joanny Grudzińskiej. Za te czyny 6 grudnia 1830 r. awansowano go na wiceadmirała. Trudno się w związku z tym dziwić, że proponowane przez niego koncepcje znajdowały posłuch u Konstantego. Thile nie dostrzegął jakiegokolwiek wartości w promowanym projekcie. Z tego też względu uważał za bezsensowne kontynuowanie misji kapitana Die-dricha Johanna Longégo (1779–1863)⁷², byłego szwedzkiego oficera, który przeszedł na służbę pruską w 1815 r. w związku z przekazaniem Hohenzollernom na kongresie wiedeńskim Pomorza szwedzkiego. Prusy zdobyły wówczas także sześć zakotwiczonych w Stralsundzie szalup kanonierskich. Był to zaczątek floty, zbyt słaby jednak, aby bronić pruskiego wybrzeża. Wprawdzie w 1817 r. Longé doprowadził do nabycia uzbrojonego szkunera „Stralsund”, jednak zdawano sobie sprawę, że w przypadku desantu na wybrzeżu Prusy są zupełnie bezbronne⁷³. W kontekście poszukiwania

⁷⁰ Za dostarczenie danych biograficznych dziękuję byłemu sekretarzowi redakcji „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” p. Krzysztofowi Widzińskiemu.

⁷¹ M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Warszawa 2019, s. 52–53.

⁷² K.H. Peter, *Seeoffizieranwärter. Ihre Ausbildung von 1848 bis heute*, Mürwik 1969, s. 11–12, http://www.pkgodzik.de/fileadmin/user_upload/Geschichte_und_Politik/Karl_Peter_Seeoffizieranwaerter.pdf (dostęp: 18 IV 2021).

⁷³ „[Karl] v. Grolman: Über die Verteidigung der Länder vom rechten Ufer der Elbe bis zur Memel”, Berlin, 22 V 1817, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 331, k. 20–22; „[Ludwig von]

pomysłów na poprawienie sytuacji należy zapewne postrzegać pruskie zainteresowanie eksperymentami w Królestwie⁷⁴. Konstrukcja okrętów flotylli rzecznej była być może rozważana jako wzór dla podobnych inicjatyw mających wówczas miejsce w Prusach, także tam jednak koncepcja szalup kanonierskich zakończyła się fiaskiem⁷⁵.

O wiele ciekawszym wątkiem listu są rozważania dotyczące stanu fortyfikacji na terenie Królestwa. Thile zainteresowany był przede wszystkim dwiema najważniejszymi polskimi twierdzami: Modlin i Zamość. Jego obserwacje pokrywają się w dużej mierze ze znanymi w środowiskach wojskowych ocenami ich znaczenia i ówczesnego stanu. Rosyjskie plany wojenne z tamtego okresu zakładały szybką koncentrację sił cesarsko-królewskich i podjęcie kroków ofensywnych. Wymagało to stworzenia bazy operacyjnej opartej o fortyfikację linii Wisły, Narwi i Biebrzy. W tym celu przewidywano przede wszystkim modernizację twierdzy w Zamościu i rozbudowę Modlina, który miał się stać kluczowym punktem strategicznym Królestwa. Stąd plany renowacji przedstawiono już w 1816 r., a w Zamościu w 1820 r.⁷⁶ Zgodnie ze świadectwem Thilego Modlin po 1815 r. nie pozostawał w dobrej kondycji i wymagał pilnych prac remontowych⁷⁷. Była to dla Prus okoliczność bardzo korzystna, jego fortyfikacje stale postrzegano bowiem jako poważne zagrożenie. W swym najbardziej znanym memoriale z maja 1817 r.⁷⁸, stanowiącym efekt wykonanego na rozkaz królewski rekonesansu obszarów na wschód od linii Łaby⁷⁹, ówczesny dyrektor 2. Departamentu Ministerstwa Wojny (*de facto* szef pruskiego Sztabu Generalnego) gen. mjr Karl von Grolman wskazywał, że najbardziej zagrożonym punktem pruskiej granicy wschodniej jest Toruń, który szachował się wzajemnie właśnie z Modlinem. Pruska twierdza tworzyła w ten sposób stałą presję i zagrożenie dla flanki polskiej armii nacierającej na zachód w kierunku linii Odry. Z tego względu Toruń był oczywistym pierwszym celem wszelkich polskich operacji, na co wskazywać miało także podobno gromadzenie w Modlinie środków

---

Borstell: Über die von dem General-Kommando von Preußen für unerwartete Fälle zu treffenden Anordnungen”, *Królewiec* 8 I 1818, *ibidem*, nr 332, k. 60v.-61v.; „Por. Moliere, Beurtheilung von Pommern”, 1820, Staatsbibliothek zu Berlin (dalej: SBB PK), PDK, XXVIII Pommern, nr 3, b.pag.

⁷⁴ D.H. Olivier, *German Naval Strategy, 1856-1888. Forerunners to Tirpitz*, London-New York 2004, s. 42-50.

⁷⁵ K.H. Peter, *op. cit.*, s. 12.

⁷⁶ M. Kulik, *op. cit.*, s. 35-36.

⁷⁷ J. Feduszka, *op. cit.*, s. 112-116.

⁷⁸ „[Karl] v. Grolman: Über die Verteidigung der Länder vom rechten Ufer der Elbe bis zur Memel”, *Berlin* 22 V 1817, *GStA PK*, VI. HA, Boyen, nr 331, k. 2-25.

⁷⁹ E. von Conrady, *op. cit.*, s. 36-37.

oblężniczych. Opinia Grolmana nie była jedynie efektem dedukcji, lecz także świadomości idei obecnych w polskich szeregach. Strona pruska przechwyciła bowiem w nieznanach okolicznościach napisany w 1816 r. memoriał⁸⁰ pióra ówczesnego oficera polskiego kwatermistrzostwa, ppłk. Ignacego Prądyńskiego, który brał udział w pracach nad delimitacją⁸¹. Znany z omówienia Blocha memoriał zawierał nie tylko dokładny opis odcinka terenu, lecz także przedstawiał zamysł i warunki potencjalnej polskiej ofensywy w kierunku Odry⁸². Także Prądyński był zdania, że w tym wypadku niezbędne stawało się zdobycie Torunia, który był potencjalnym pierwszym celem każdej polskiej operacji. Brakuje danych sugerujących, że strona pruska wiedziała o rozwinięciu tych koncepcji przez Prądyńskiego w kolejnym studium z 26 kwietnia 1816 r.⁸³, w którym celem operacyjnym wojsk polsko-rosyjskich czynił on opanowanie całego biegu Wisły, a co za tym idzie atak na Prusy i Pomorze. Choć Prusacy najpewniej nie znali pełnej skali zamysłów Prądyńskiego⁸⁴, jego idee musiały budzić zaniepokojenie. Nie dziwi zatem entuzjazm, z jakim Thile podchodził do fatalnego stanu twierdzy i słabych widoków na szybkie znalezienie funduszy na jej remont. Wspomniane w liście 4 mln zł prezentowały się bowiem imponująco na tle całego budżetu przeznaczanego na armię, oscylującego od 1818 r. wokół 31 mln, który i tak pochłaniał niemal połowę wydatków państwowych⁸⁵.

Mimo to Modlin pozostał w latach dwudziestych stałym powodem niepokoju strony pruskiej. W pochodzącym z 1825 r. memoriale dotyczącym znaczenia operacyjnego Torunia, kpt. Wilhelm von Dankbar uważał go za główną bramę do wschodnich prowincji Prus, umożliwiającą kontrolę żeglugi po Wiśle i gwarantującą swobodną przeprawę na

---

⁸⁰ „[Ignacy] v. Pradzinsky, Oberstleutnant im Generalstab der poln. Armee: Mémoire sur la reconnaissance de la frontière entre le Royaume de Pologne et le Grand Duché de Posen depuis la Vistule jusqu'à la Warthe” [przesłany przez Grolmana do Boyena, Berlin 28 II 1816], GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 332, k. 10–20.

⁸¹ C. Bloch, op. cit., s. 64, 65.

⁸² Ibidem, s. 68–74.

⁸³ „Mémoire sur la Pologne. Dans l'État ou l'a placé le Congrès de Vienne faisant suite aux reconnoissances des nouvelles frontieres”, Warszawa 26 IV 1816, Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (dalej: BU KUL), Dział rękopisów, rkp. 165, k. 1–11.

⁸⁴ Przechowywany w BU KUL niepodpisany i niedatowany brudnopis memoriału różni się nieco od wersji przedstawionej Boyenowi, zawiera bowiem dokładny opis planu kampanii przeciw Prusom, „Mémoire sur la reconnaissance de la frontière entre le Royaume de Pologne et le Grand Duché de Posen depuis la Vistule jusqu'à la Warthe”, BU KUL, rkp. 65, k. 231–246.

⁸⁵ W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Piotrków 1917, s. 125–126.

każdym z brzegów tej rzeki⁸⁶. Niezależnie od tego, czy rosyjskie operacje zostałyby w przyszłej wojnie skierowane przeciw Prusom Wschodnim i Zachodnim, czy też przez Poznań do serca monarchii Hohenzollernów, Toruń stanowił punkt węzłowy (*Stützpunkt*) skrzydeł i punkt zapewniający komunikację między siłami zgromadzonymi w tych prowincjach. Toruń był szczególnie ważny dla Polaków, dla których jego opanowanie stanowiłoby punkt wyjścia do odzyskania dolnego biegu Wisły, umożliwiając transport drogą wodną sprzętu do oblężeń Grudziądza i Gdańska. Wynikało z tego przeświadczenie, że oblężenie Torunia będzie pierwszym krokiem sił rosyjsko-polskich w przyszłej wojnie, tym bardziej że sprzyjałaby mu bliskość Modlina i łatwość przetransportowania zeń Wisłą zgromadzonego tam sprzętu oblężniczego. Także pozostający na przymusowej emeryturze minister Boyen wyrażał obawy co do potencjalnego zagrożenia ze strony Modlina. W swym pochodzącym najpewniej z lat dwudziestych XIX w.⁸⁷ memoriale wskazywał, że celem wszelkich fortyfikacji pruskich na linii Odry była osłona pruskiej stolicy przed nieprzyjacielskim atakiem z kierunku Modlina⁸⁸. Były minister wojny stwierdzał, że granica wschodnia wymagała nie tylko umocnień, ale też właściwej dyslokacji oddziałów. Rosja wydawała jego zdaniem na zbrojenia olbrzymie kwoty, większe niż inne kraje kontynentu. Przy granicy posiadała dogodnie twierdze i punkty umocnione, wśród których wymieniał Zamość, Częstochowę i Modlin, szachujące pruski system obronny⁸⁹.

W prasie wojskowej z końca dekady sprawę stawiano jeszcze ostrzej, wskazując, że linia Wisły była w tym czasie silnie umocniona, a jej filarami były dwie opisywane jako nowoczesne twierdze w Modlinie i Zamościu. Za zupełnie przestarzałą uznawano natomiast Częstochowę⁹⁰. O ile można zgodzić się w kwestii inwestycji systematycznie czynionych w latach dwudziestych na rzecz modernizacji Zamościa⁹¹, obawy prezentowane w kontekście Modlina były zdecydowanie na wyrost. Przed 1830 r. nie przeprowadzono tu poważnych prac budowlanych, a nawet

---

⁸⁶ „[Wilhelm von] Dankbar, Die Festung Thorn”, b.m., 1825, SBB PK, PDK, XL Thorn, nr 47, s. 1–10.

⁸⁷ Tak również: F. Meinecke, *Das Leben*, s. 455.

⁸⁸ „Über die Befestigung der östlichen Grenze, nach 1820”, b.m., GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 505, s. 3–6.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 62–66.

⁹⁰ *Die Kriegsmacht des Königreichs Polen*, 1824 „Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges” (dalej: ZKWG) 9, 1827, 1, s. 74.

⁹¹ J. Feduszka, op. cit., s. 41; Z. Janeczek, *Maurycy Hauke — bohater Legionów Polskich i Księstwa Warszawskiego, pragmatyczny polityk doby Królestwa Kongresowego*, „Teki Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego PAN” 4, 2007, s. 146–147; M. Kulik, op. cit., s. 93–94.

remontowych, bardzo słaba była także rosyjska załoga twierdzy. Dopiero po powstaniu zrealizowano opracowane w 1828 r. plany poprawy sytuacji kluczowej twierdzy Królestwa⁹².

Za jeszcze bardziej znamienne należy uznać poddanie przez Thilego analizie możliwości fortyfikacji Kalisza i Pyzdr. Dotyczący pierwszego z tych miast, zdobyty przez stronę pruską odpis memoriału był pozbawiony zawartych w brudnopisie sugestii Prądyńskiego odnośnie do planu wspólnej polsko-rosyjskiej ofensywy z rejonu Kalisza w kierunku Odry, celem opanowania Śląska⁹³. Mimo to wytrawne oko pruskiego oficera bez trudu było w stanie odczytać strategiczne znaczenie tego punktu, jak również wady jego położenia. Jeszcze ciekawsza była pruska ocena znaczenia Pyzdr. Obawy przed utratą tej miejscowości doprowadziły do tego, że zajmując zgodnie z królewskim rozkazem z 14 maja 1815 r. tereny Księstwa Warszawskiego przyznane Prusom podczas kongresu, gen. Thümen anektował także nieprzewidziane w traktacie miejscowości, w tym Pyzdry⁹⁴. Krok ten był ponad wszelką wątpliwość uzasadniony względami strategicznymi. Także jeden z fragmentów memoriału Prądyńskiego zakładał w wariantcie defensywnym obronę między Słupcą i Kaliszem⁹⁵. Pyzdry stanowiły kluczowy punkt odcinka Warty do ujścia Proсны. Ich znaczenie wynikało z istniejącego w miejscowości mostu, tym ważniejszego, że kolejny tak dogodny punkt przeprawy przez Wartę znajdował się po stronie polskiej dopiero w Sławsku, a po stronie pruskiej w Poznaniu. Posiadanie Pyzdr było zatem kluczowe dla działań przeciw linii Odry, tak jak kontrola linii Warty niezbędna dla realizacji wszelkich planów wojennych⁹⁶. Boyen i Grolman podzielali optykę polskiego oficera. Minister odniósł się nawet do treści zawartych w memoriale Prądyńskiego⁹⁷

⁹² M. Kulik, op. cit., s. 91–92.

⁹³ Brudnopis memoriału jest przechowywany w spuściźnie Prądyńskiego, w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, „Mémoire sur la reconnaissance de la frontière entre le Royaume de Pologne et le Grand Duché de Posen depuis la Vistule jusqu'à la Warthe”, BU KUL, rkp. 65, k. 231–246. Polskiej ofensywy z rejonu Kalisza w stronę Lubiąża i dalej Wrocławia obawiali się także inni pruscy oficerowie, „[Julius] Grawert an [Hermann von] Boyen: über die Befestigung von Breslau”, Kłodzko 18 I 1816, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 332, k. 101–103.

⁹⁴ C. Bloch, op. cit., s. 64–65.

⁹⁵ „[Ignacy] v. Pradzinsky, v. Pradzinsky, Oberstleutnant im Generalstab der poln. Armee: Mémoire sur la reconnaissance de la frontière entre le Royaume de Pologne et le Grand Duché de Posen depuis la Vistule jusqu'à la Warthe” [odpis przesłany przez Grolmana do Boyena, Berlin, 28 II 1816], GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 332, k. 10r.–v.

⁹⁶ Ibidem, k. 18.

⁹⁷ Podzielam opinię Hansa Rothego, że tekst ten zawiera sformułowania przeniesione wprost z memoriału Prądyńskiego, *Hermann von Boyen*, s. 78–80.

w piśmie dotyczącym sporów towarzyszących demarkacji granicy między Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Poznańskim⁹⁸, skierowanym do kanclerza Karla von Hardenberga w końcu września 1816 r.⁹⁹ Boyen był wyraźnie zaniepokojony rosyjskimi poczynaniami w kontekście polskim, uważał bowiem, że niewielkie obszary graniczne nie powinny być przyczyną tarć między sojusznikami. Posiadanie przez Prusy zajętych miejscowości, w tym Słupcy i Pyzdr, a co za tym idzie kontrola linii Proсны, stanowiło strategiczną konieczność, której wobec przyjaznych deklaracji i ustaleń Aleksander I nie powinien im odmawiać. Pozostawienie w polskich rękach Pyzdr i Słupcy czyniło realną polską ofensywę w kierunku Poznania i linii Odry¹⁰⁰. Znaczenie Pyzdr podkreślał także Grolman w swym wstępnym sprawozdaniu z odbytego w 1816 r. rekonensansu¹⁰¹. Pruski generał planował prowadzenie długotrwałych działań opóźniających na obszarze Wielkopolski, z wykorzystaniem manewrów i „małej wojny”. Dwa tygodnie takich działań mogły znacząco osłabić wrogą armię, ze strony pruskiej wymagały tylko rzutkich oficerów i ludzi perfekcyjnie znających teren¹⁰². Grolman bardzo wysoko oceniał w tym kontekście walory pozycji między Pyzdrami i Słupcą. Mając na uwadze te analizy, nietrudno zrozumieć, jakim zawodem była dla Prusaków utrata obu punktów w listopadzie 1817 r., generująca stałe zainteresowanie stanem prac ich dotyczących.

Pruski punkt widzenia na polskie fortyfikacje wydaje się interesujący. Motywacją do ich uważnej obserwacji nie były bowiem wyraźnie jakiegokolwiek plany agresywne, ukierunkowane choćby na restytucję dawnych Prus Południowych. Oficerowie Fryderyka Wilhelma III postrzegali rozbudowę polskich twierdz jako źródło zagrożenia inwazją, co było zgodne z typowym dla tego okresu traktowaniem twierdz jako potencjalnych czynników manewru¹⁰³. Stąd uspokajający ton Thilego w kontekście braku środków na poważniejsze prace, tym bardziej że stan obronności wschodniej rubieży monarchii Hohenzollernów, a zwłaszcza Śląska, także z przyczyn finansowych nie prezentował się wówczas dobrze. Należy zaznaczyć, że strona pruska z wyraźną obawą obserwowała rozwój

⁹⁸ C. Bloch, op. cit., s. 65.

⁹⁹ „Über die Gränzten im Herzogtum Posen, 1816”, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 333. Przedruk: *Über die Gränzten im Herzogtum Posen*, w: Hermann von Boyen, s. 325–330.

¹⁰⁰ *Über die Gränzten*, s. 326–328.

¹⁰¹ „Reise Bericht 1816”, Chełmno 21 VII 1816, GStA PK, IV. HA, Militärgeschichte, Rep. 15 B, nr 55, k. 26–41.

¹⁰² „Bemerkungen über Ost-Preussen”, b.m., 1817, GStA PK, IV. HA, Militärgeschichte, Rep. 15 B, nr 55, k. 49v.–51.

¹⁰³ J. Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought*, passim.

cywilizacyjny i gospodarczy Królestwa. Uznanie wojskowych budziła rozbudowa sieci drogowej¹⁰⁴ i rozmach budownictwa koszarowego¹⁰⁵, kontrastujący z sytuacją w Prusach. Co znamienne, tłumaczono sobie, że „zarodek początkującej cywilizacji” (*neue Keime beginnender Zivilisation*) w Królestwie był w prostej linii efektem dużej troski i nakładów, które m.in. Prusy poniosły na rzecz poprawy sytuacji i rozwój cywilizacyjny swych polskich prowincji przed 1807 r.¹⁰⁶

Ubocznym, ale bardzo ważnym wątkiem tego fragmentu listu jest źródło informacji na temat kwot zaplanowanych na umocnienia. Thile z pewnością nie przebywał w Warszawie w charakterze szpiega, a raczej przedstawiciela dyplomatycznego. Bazując na zachowanych instrukcjach dla oficerów Sztabu Generalnego¹⁰⁷, należy stwierdzić, że system zbierania danych dotyczących obcych państw i ich sił zbrojnych opierał się wówczas częściowo na rekonesansach wykonywanych w ramach zadań zleczanych oficerom Sztabu Generalnego w miesiącach letnich¹⁰⁸, a częściowo na informacjach dostarczonych przez przedstawicieli dyplomatycznych. W tym drugim wypadku bazowano na dostępie do oficjalnych wydawnictw, obserwacji, a przede wszystkim na kontaktach osobistych¹⁰⁹. Tak z pewnością było w tym wypadku. Źródłem informacji pruskiego oficera o środkach na rozbudowę miał być „dyrektor inżynierii i artylerii w Ministerstwie Wojny”, będący zarazem przyjacielem z młodości i byłym adiutantem ojca Thilego I. Pruski oficer miał tu bez wątpienia na myśli szefa Wydziału I Dyrekcji Materiałów, odpowiedzialnego za artylerię, inżynierię i „komisariat ubiorczy”, którym był od 1818 r. płk Henryk Deybel de Hammerau (1770–1825). Pochodził on ze spolszczonej rodziny saskiej¹¹⁰,

¹⁰⁴ *Strassen- und Wege-Beschaffenheit im Königreich Polen*, ZKWG 8, 1826, 8, s. 199–207.

¹⁰⁵ *Ueber die Kasernierung der Truppen in Warschau, und einige andere darauf Bezug habende Gegenstände*, ZKWG 9, 1827, 3, s. 289–311. Zob. E. Szwankowski, *Budownictwo wojskowe w czasach Królestwa Kongresowego 1815–1830*, w: *Z bohaterskiej przeszłości Warszawy 1794–1864*, Warszawa 1961, s. 115–117.

¹⁰⁶ *Die Kriegsmacht*, s. 70–73.

¹⁰⁷ „Über die Bestimmung des Generalstabes der preußischen Armeen”, b.m., [13 VIII 1821?], GStA PK, IV. HA, Großer Generalstab, Zentral- und Fachabteilung, Rep. 5, nr 3, k. 4–15.

¹⁰⁸ „Instruction für die practischen Arbeiten welche die Offiziere des General-Staabes in den Sommer-Monaten vorzunehmen haben”, Berlin 29 IV 1816, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 292, k. 46–49.

¹⁰⁹ Sytuacja ta nie zmieniła się zasadniczo przed 1914 r., L. Grawe, *Deutsche Feindaufklärung vor dem Ersten Weltkrieg. Information und Einschätzung des deutschen Generalstabs zu den Armeen Frankreichs und Russlands, 1904 bis 1914*, Paderborn 2017, s. 54–77, 88–93.

¹¹⁰ <https://www.polacyzwyboru.pl/bohaterowie/biogramy/henryk-deybel-de-hammerau#default> (dostęp: 15 IV 2021).

a jego stryj Krystian także był inżynierem wojskowym, generałem majorem armii koronnej¹¹¹. Według *Rangliste* armii pruskiej z 1803 r. oficer o takim nazwisku, w stopniu podporucznika¹¹² faktycznie służył jako adiutant generała Thilego w 46. Pułku stacjonującym wówczas w Warszawie¹¹³. Generałem tym był bez wątplenia ojciec braci, Alexander Heinrich von Thile (1742–1812), który karierę rozpoczął w armii saskiej w 1752 r., a pod sztandary Hohenzollernów przeszedł jako major w 1787 r. Wziął udział w kampanii przeciw insurekcji kościuszkowskiej, a w 1795 r. został generałem majorem i dowódcą Pułku Piechoty von Phul. Wtedy też osiadł w Warszawie. W 1796 r. odegrał ważną rolę jako członek komisji delimitującej nową granicę prusko-rosyjską¹¹⁴. W kompetencjach Deybela z pewnością znajdowały się sprawy środków na prace fortyfikacyjne, pozwala to więc założyć, że był on w tym wypadku informatorem oficera pruskiego. Niezależnie od tożsamości interlokutora, nie należy oceniać tego rodzaju rozmów z perspektywy współczesnych standardów zachowania tajemnicy wojskowej. Podejście w tej materii było wówczas zdecydowanie bardziej swobodne i tego rodzaju uwaga mogła paść po prostu w kurtuazyjnej rozmowie dwóch zaprzyjaźnionych oficerów. Polski oficer mógł zresztą potraktować Thilego nie tylko jako dawnego przyjaciela, ale też jako przedstawiciela sojuszniczej armii, co, choć szokujące z dzisiejszej perspektywy, dla oficerów wiernych Aleksandrowi I mogło znajdować logiczne uzasadnienie¹¹⁵.

Równie interesujący wątek listu stanowi pruska ocena armii Królestwa Polskiego. Niestety z urzędowych materiałów mogących dokumentować tę sferę zachowały się jedynie szczątki, głównie proveniencji dyplomatycznej. Znajdujące się w aktach pruskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych uwagi o strukturze i liczebności armii rosyjskiej z 1816 r.¹¹⁶ szacowały liczebność armii polskiej na 25–30 tys. ludzi, jednak dostępny rezerwuar kadrowy oficerów miał umożliwiać wystawienie nawet 60 tys. żołnierzy. Realnie zakładano natomiast zdolność do

---

¹¹¹ <https://www.polacyzwyboru.pl/bohaterowie/biogramy/deybel-de-hammer-au-kryszian-godfryd> (dostęp: 15 IV 2021).

¹¹² Niem. *Sekundär Leutnant*.

¹¹³ *Rangliste der Königl. Preußischen Armee für das Jahr 1803*, Berlin 1903, s. 61.

¹¹⁴ *Alexander Heinrich von Thile*, w: K. von Priesdorff, op. cit., t. 2, s. 435–437.

¹¹⁵ W zupełnie innym świetle należałoby postrzegać ten fakt przy założeniu, że Deybel miał też coś wspólnego z wejściem przez Prusy w posiadanie memoriału Prądyńskiego, nie ma na to jednak jakichkolwiek dowodów i tezę taką należy uznać za zupełnie pozbawioną podstaw insynuację.

¹¹⁶ [„Notizen über die Stärke des russischen Armee”], b.d. [13 III 1816?], GStA PK, III. HA, Mda, I nr 10576, k. 1.

szybkiego podniesienia liczebności sił polskich do 50 tys., co, mimo oczywistych wad systemu uzupełniania armii, nie odbiegało od stanu faktycznego¹¹⁷. Podobne wyliczenia dotyczące armii Królestwa Polskiego były też w latach 1826–1827 publikowane na łamach pruskich periodyków wojskowych¹¹⁸. Wedle oceny Thilego armia Królestwa była w bardzo dobrej kondycji i pełnej gotowości bojowej. Poszczególne pułki były niemal na stopie wojennej, a większość dział zaprzęgnięta i gotowa do działania. Thile był zdania, że siły te pozostawały w stanie permanentnej gotowości do wymarszu w pole w przeciągu 24 godzin. Była to ocena podzielana przez Boyena i Grolmana, bardzo zaniepokojonych stanem obronności Śląska. W swej skierowanej do Grolmana instrukcji z 1816 r. minister wojny wyrażał obawę, że mający charakter miasta otwartego Wrocław mógł zostać z łatwością opanowany śmiałym wypadem nawet niedużych sił. Splądrowanie stolicy ludnej prowincji wymagało najwyżej doby, a sparaliżowałoby na dłuży czas niemal jedną trzecią potencjału monarchii i pozbawiło Prusy zgromadzonych tam zapasów. Mogło to zniweczyć cały koncept pruskich operacji obronnych, zakładających flankowanie przez Wrocław i twierdze śląskie wszelkich działań w kierunku Warty i dalej Kostrzyna i Głogowa. Armia Królestwa była według nich zdecydowanie zdolna do wykonania takiej zaskakującej operacji¹¹⁹. Grolman, przeprowadzający w oparciu o powyższe wytyczne rekonesans terenu Śląska uważał, że wobec zniszczenia fortyfikacji Wrocławia prowincja miała w zasadzie charakter otwarty względem wschodniego sąsiada. Pruski generał oceniał, że w przeciągu czterech dni marszu Polacy w sile 40 tys. ludzi mogli zająć Wrocław, a 14 dalszych dni wystarczyłoby im do opanowania całej prowincji¹²⁰. Była to konstatacja świadcząca o zdecydowanie wysokiej ocenie stopnia gotowości bojowej sił polskich.

Ocena ta kontrastowała wyraźnie ze stanem wojsk pruskich. Pod wpływem tendencyjnej literatury z okresu po 1871 r. wprowadzenie ustawy o powszechnej służbie wojskowej (*Wehrgesetz*) z 3 września 1814 r.¹²¹ traktowane jest jako kluczowy krok w stronę przyszłej supremacji wojsk

¹¹⁷ W. Tokarz, op. cit., s. 73–74.

¹¹⁸ *Die Kaiserliche Russische und Königlich Pohnische Armee beim Ableben des Kaisers Alexander im Verhältniss zur übrigen bewaffneten Macht von Europa*, „Militairische Blätter” 1, 1826, s. 136–150; *Die Kriegsmacht*, s. 70–93.

¹¹⁹ „Instruktion für den General [Karl] v. Grolman über die Befestigung der östlichen Provinzen” [brudnopis], b.m., 1816, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 334, k. 3v.–5v.

¹²⁰ [K.] v. Grolman, *Über die Verteidigung der Länder vom rechten Ufer der Elbe bis zur Memel*, Berlin 22 V 1817, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 334, nr 331, k. 7–8.

¹²¹ *Gesetz über die Verpflichtung zum Kriegsdienste. Vom 3sten September 1814*, w: *Gesetz-Sammlung 1814*, s. 79–82.

Hohenzollernów na polach bitew Europy. Faktycznie jednak rok 1819 stanowi moment największego kryzysu formacji *Landwehry*. Kampania konserwatywnych przeciwników Boyena, wsparta faktycznymi problemami natury organizacyjnej i finansowej, doprowadziła do upadku ministra i likwidacji *Landwehry* jako formacji „obywateli w mundurach”, działających niejako obok armii¹²². System stworzony przez Boyena był jednak nie tylko programem ideologicznym, funkcjonalnie stanowił odpowiedź na słabość finansową monarchii. Prus po prostu nie było stać na utrzymywanie silnej liczebnie armii stałej. Boyen wyliczał, że w 1817 r. system ten pozwalał w razie wojny wystawić łącznie 298 187 ludzi i 40 587 koni z *Landwehrą* pierwszego powołania i rezerwą. *Landwehra* drugiego powołania, niezbędna do obrony prowincji, miała osiągnąć stan liczebny 180 tys. ludzi¹²³. Rzeczywistość odbiegała jednak od tych założeń. Mimo zakładanej przez pruskiego ministra wojny wielkości wojsk regularnych na stopie pokojowej na 144 tys. (1,5 proc. poddanych)¹²⁴, w rzeczywistości ich stan wynosił 134 344 w 1816 r., 138 966 w 1817 r., 128 067 w 1818 r. i 122 940 w 1819 r.¹²⁵ Choć liczebnie armia pruska przewyższała oczywiście siły polskie, posiadany przez nią system rezerw był tylko teoretycznym atutem. Dla przykładu liczebność batalionów piechoty na stopie wojennej wedle etatu z 3 kwietnia 1816 r. miała wynosić 1002 żołnierzy i 22 oficerów. Etat pokojowy wynosił jednak w 1817 r. do 522, a w 1818 — 542 żołnierzy¹²⁶. Realnie ich stany były niższe, w zimie spadając nawet do 382 żołnierzy i oficerów, co więcej, wedle posiadanych danych z 1830 r., nawet przy uwzględnieniu rezerw i powołaniu w szeregi armii regularnej *Landwehry*, do etatu wojennego pułkom pruskim brakowało średnio 212 głów¹²⁷. Również skoncentrowanie wojsk na olbrzymim obszarze monarchii wymagało czasu, stąd w pruskiej optyce militarnej tego okresu nacisk kładziono przede wszystkim na działania opóźniające, celem zyskania czasu na koncentrację¹²⁸. Atut przewagi

¹²² F. Meinecke, *Das Leben*, s. 134–141; H. Stübig, *Armee und Nation. Die pädagogisch-politischen Motive der preußischen Heeresreform*, Frankfurt am Main 1971, s. 239–256.

¹²³ *Boyens Darstellung der Grundsätze der alten und der gegenwärtigen preußischen Kriegsverfassung*, oprac. M. Lehmann, „Historische Zeitung” Neue Folge 37, 1891, s. 73.

¹²⁴ F. Meinecke, *Das Leben*, s. 125; D. Schmidt, *Die preußische Landwehr. Ein Beitrag zur Geschichte der allgemeinen Wehrpflicht in Preussen zwischen 1813 und 1830*, Berlin 1981, s. 131.

¹²⁵ C. Jany, *Geschichte der Königlich Preußischen Armee vom 15. Jahrhundert bis 1914*, t. 4: *Die Königlich Preußische Armee und das Deutsche Reichsheer 1807 bis 1914*, Berlin 1933, s. 148.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 131–132.

¹²⁷ *Zwei- oder dreijährige Dienstzeit.- Etats der Linieninfanterie 1832–1837*, w: *Militärische Schriften weiland Kaiser Wilhelm des Grossen Majestät*, red. Königlich Preußischen Kriegsministerium, t. 1: 1821–1847, Berlin 1897, s. 143.

¹²⁸ J. Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought*, s. 224–249.

na początkowym etapie potencjalnego konfliktu zdecydowanie leżał zatem po stronie polskiej.

Pruski oficer krytycznie odnosił się natomiast do stanu wyszkolenia polskich oddziałów. Zgodnie z wolą wielkiego księcia Konstantego, edukację wojskową ograniczono jedynie do tzw. *Elementartaktik*, a zatem taktyki paradej. Choć osiągnięty przez Polaków poziom sprawności manewrów musiał budzić podziw, to jednak w pruskich oczach z pewnością nie był to komplement. Minister Boyen określał ten rodzaj szkolenia jako „rosyjski”, sprzeczny z nowym duchem wykształconym w latach 1813–1815. Spór miał dla niego charakter cywilizacyjny — po jednej stronie stali zwolennicy przymusu i armii opartej o dryl, z drugiej zwolennicy elastycznej armii obywatelskiej¹²⁹. Spostrzeżenia te potwierdzono także kilka lat później, podczas oceny rewii zorganizowanej w obozie pod Brześciem w 1823 r.¹³⁰ Thile dostrzegał tężęjące w armii niezadowolenie, spowodowane drakońską dyscypliną. Zarządzenia księcia Konstantego w tej materii regulowały w zasadzie cały dobowy czas żołnierzy. Powodowało to rzecz jasna ich niezadowolenie, co strona pruska odnotowywała także w późniejszych latach¹³¹, choć jednocześnie część autorów pruskich uważała dyscyplinę za jedyny środek do wyplenienia polskich przywar narodowych, za które uważano pijaństwo oraz skłonność do kradzieży¹³². Stosunki między oficerami a żołnierzami i tak uznawano za nadzwyczaj serdeczne i pełne szacunku, z poniechaniem stosowania pozaregulaminowych kar cielesnych, co wydaje się zdecydowanie przerysowanym obrazem sytuacji.

Za największy problem armii polskiej Thile uważał tłumienie przez Konstantego wszelkich prób edukacji oficerów w dziedzinie wyższej sztuki wojennej¹³³. Zastąpić ją miała despotyczna dyscyplina, w efekcie której z armii odchodzili najlepsi oficerowie. Sam Konstanty miał zresztą zwierzyć się pruskiemu oficerowi, że było to zgodne z jego intencją. Chciał on bowiem oddalić ze służby możliwie jak najwięcej oficerów wywodzących się z „armii francuskiej”, a zatem z szeregów Księstwa Warszawskiego, albowiem jego zdaniem pogłębiali oni błędne zapatrywania

¹²⁹ E. von Conrady, op. cit., s. 72–73.

¹³⁰ M. Chojnacki, *Wojsko polskie w 1823 r. i manewry pod Brześciem*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17, 1971, 1, s. 188, 191.

¹³¹ Zob. *Das stehende Uebungslager bei Warschau*, ZKWG 9, 1827, 2, s. 204.

¹³² *Ueber die Kasernierung*, s. 299–300.

¹³³ Stosunkowo wysoko strona pruska oceniała Szkołę Aplikacyjną Artylerii i Inżynierów, *Einige Nachrichten von der königlich polnischen Applikations-Schule in Warschau*, ZKWG 14, 1828, 7, s. 42–61. Zob. także K. Kołaczkowski, *Wspomnienia generała Klemensa Kołaczkowskiego*, ks. 3: *Od roku 1820 do 1830*, Kraków 1900, s. 123.

społeczno-polityczne w szeregach wojska. Thile uważał, że wobec takiego podejścia ciężko będzie rozwinąć w Polsce prawdziwy talent militarny i w tym upatrywał jedyne atutu strony pruskiej. Powszechnie było bowiem wiadomo, że Polacy mają wojowniczy charakter, co w połączeniu z silną dyscypliną tworzyło z nich znakomitych żołnierzy¹³⁴. Powyższe opinie nie są z pewnością rewolucyjne w kontekście obecnych w historiografii wniosków dotyczących słabych stron armii polskiej¹³⁵. Potwierdzają jednak, że także za zachodnią granicą dostrzegano ograniczenia wizji „armii paradnej” realizowanej przez wielkiego księcia Konstantego, której smutne konsekwencje w kontekście wyższych dowódców obserwować można było w wojnie 1831 r.

Thile nie miał natomiast wątpliwości, że mimo przymusu, który panował w armii, w razie wojny Aleksander I mógł być pewny jej lojalności i w pełni nią dysponować. Miało to być widoczne w nadziejach Polaków na nową wojnę i zjednoczenie ziem polskich, podsycanych przez cesarza-króla. Identyczne obawy wyrażał już w 1816 r. Grolman, sugerujący, że Polacy nie ustają w dążeniu do restytucji Rzeczypospolitej w dawnym kształcie¹³⁶. W związku z tym nie może dziwić, iż Thile I czuł się w obowiązku przedstawić ministrowi dokładną informację o sile, strukturze, stanie wewnętrznym, a przede wszystkim o systemie rekrutacyjnym armii Królestwa Kongresowego.

Treść omówionego wyżej listu nie stanowi z pewnością źródła rewolucyjnych informacji na temat ówczesnej kondycji Królestwa Kongresowego. Jest on przede wszystkim bardzo ciekawym i znamionym przejawem ówczesnego stanu stosunków między sąsiadującymi państwami. Trudno je uznać za inne niż neutralnie wrogie, a arbitrem i demiurgiem kierunku rozwoju tych relacji był bez wątpienia Aleksander I. Dobrze zorganizowana armia polska była dla cara-króla świetnym źródłem nacisku na rząd w Berlinie. Konfrontacja listu z innymi źródłami pruskiej i polskiej proweniencji dosadnie ilustruje poczucie zagrożenia, a nawet słabości Prus względem wschodniego sąsiada. Wyrażna jest także pełna niepokoju obserwacja modernizacji, której poddawany był kraj po kongresie wiedeńskim. Może to nieco zaskakiwać, pokazuje jednak, że nie

¹³⁴ W okresie powstania listopadowego Boyen uważał nawet, że z natury wojowniczy Polacy mogliby w razie uzyskania niepodległości utworzyć państwo najemnicze, żyjące z subsydiów, co stanowiło dość cyniczny zarzut w kontekście dziejów monarchii Hohenzollernów, *Zweiter Aufsatz über die polnische Frage*, 1831, w: *Hermann von Boyen*, s. 498–516.

¹³⁵ T. Strzeżek, *Armia polska*, s. 85–88; W. Tokarz, op. cit., s. 79–111; M. Trąbski, *Armia Wielkiego Księcia Konstantego*, s. 31–47.

¹³⁶ „[Karl von] Grolman an [Hermann von] Boyen: Befestigung von Posen”, Poznań, 9 VII 1816, GStA PK, VI. HA, Boyen, nr 1, k. 5–6.

tylko Polacy dostrzegali potencjał utworzonego w 1815 r. państwa. Na ocenę tę nie powinna rzutować zatem jedynie wiedza na temat dalszych dziejów Królestwa Polskiego. Respekt, jakim w jednym z państw zaborczych darzono polskie osiągnięcia, z pewnością stanowić może ciekawy element uzupełniający ocenę tego fragmentu historii naszego kraju.

Aneks

Jego Ekscelencja bez wątpienia czytał moje sprawozdanie dla Jego Wysokości Króla z 19-tego t.m., jak też wyciągnął z niego wnioski, z jakim przyjęciem się tu spotkałem i w jakim sensie korzystne było dla mnie uzyskanie od Wielkiego Księcia [Konstantego] pozwolenia na oczekiwanie tu przybycia Jego Wysokości Cesarza. Ponieważ cel podróży kapitana Longé, który odnosił się do dotychczasowych osiągnięć, a przede wszystkim nowości na temat szalup kanonierskich¹³⁷, został całkowicie osiągnięty, uważam, że zamierzeniom Jego Wysokości Króla i Waszej Ekscelencji odpowiadać będzie, jeśli nakażę temu oficerowi wyjechać, ponieważ jego dalszy pobyt tutaj jest nieużyteczny i mógłby jedynie powodować pomnożenie kosztów.

Ponieważ Longé przygotowuje Jego Ekscelencji szczegółowe sprawozdanie o konstrukcji szalup kanonierskich, dlatego ja ograniczę się tylko do tego, czego dowiedziałem się o ich celu i miejscach powstawania.

Według wszystkich, uzyskanych częściowo z dobrych źródeł wiadomości, flotylla ta zawdzięcza swoje powstanie jak się wydaje niedostatecznie przemyślanej idei oficera marynarki wojennej i adiutanta Wielkiego Księcia, pułkownika Kolsakowa¹³⁸, który powinien przedstawić Wielkiemu Księciu propozycję jej wykonania. Można zakładać, że p. Kolsakow próbował zapewnić swojemu projektowi większą wagę poprzez przedstawienie wyższych celów militarnych i poprzez [wywołane tym] ożywienie, zyskać posłuch Wielkiego Księcia dla idei tego rodzaju; zadbawszy by, jak już tu wspomniano, projekt mógł znaleźć się w realizacji. Po sposobie, w jaki te szalupy kanonierskie są konstruowane, należy jednak wątpić w jakąkolwiek ich użyteczność, którą być może p. Kolsakow obiecywał sobie po nich w wypadku wojny. Są one zbyt słabo uzbrojone, wyposażone tylko w jedną 12-funtową karonadę¹³⁹, a przestrzeń tak ograniczona,

¹³⁷ W oryg.: *Kanonier böte*.

¹³⁸ Właściwie: Kołzakowa.

¹³⁹ Karonada — rodzaj krótkolufowego działka okrętowego dużego kalibru, o niewielkiej masie, strzelającego ciężkimi pociskami na małą odległość.

że nawet przy najmniejszym przeciwdziałaniu ze strony wybrzeża, na łodziach powstałby chaos i te byłyby postrzegane jako bezużyteczne¹⁴⁰. Wreszcie, załoga jest całkowicie wystawiona nawet na słaby ogień karabinowy a ranni, [albo zabici – słowa skreślone] utrudniałoby swobodne poruszanie się pozostałym ludziom. Jak wielce p. pułkownik Kolsakow i sam Wielki Książę wydają się przekonani do tej flotylli, tak małą użyteczność chcą przyznać jej wszyscy pozostali oficerowie rosyjscy i polscy, z którymi o tym rozmawiałem, nawet oficer marynarki wojennej, który dowodzi łodzią pod pułkownikiem Kolsakowem, odrzucił ją zupełnie. Obecnie są one potrzebne jako okręty patrolowe na Wiśle, dla utrudnienia dezercji, która od 2 lat jest bardzo ułatwiona poprzez żeglugę wiślaną.

Poprzez mojego przyjaciela z młodości i byłego adiutanta mojego ojca, który obecnie jest Dyrektorem Departamentów Inżynierii i Artylerii w Ministerstwie Wojny¹⁴¹, dowiedziałem się, że cesarz przeznaczył 4 miliony polskich złotych¹⁴² na przywrócenie zdolności [obronnych] twierdz w Modlinie i Zamościu. Oba miejsca mają być w złym stanie, a szczególnie Modlin, który wymaga tym szybszych napraw, ponieważ jego dzieła zostały wybudowane na fatalnym podłożu bez przewidzianych podkładów¹⁴³, przez skąpstwo, grożą zawaleniem. Pieniądze te są wprawdzie zawczasu zadekretowane, jednak wciąż jeszcze niedostępne i w przeciągu roku trudno myśleć o rozpoczęciu prac. Na temat fortyfikacji Kalisza i Pyzdr nie mogłem jeszcze niczego się dowiedzieć, a przy dużych niedostatkach pieniędzy, na które słyszałem tu narzekania, należy wątpić w to, o ile Cesarz nie wypłaci uprzednio zaliczek. Kaliszowi przyjrzałem się zresztą dokładnie w tym kontekście w trakcie mojego przejazdu i jawi mi się z powodu warunków lokalnych tego miejsca, jako nieprawdopodobny do fortyfikacji. Miasto jest ograniczone poprzez położenie na obu brzegach Proсны w małej odległości od wysokiej krawędzi doliny rzeki, a teren jest ogólnie tak ukształtowany, że nawet przeciętna fortyfikacja wymagałaby bardzo dużej rozciągłości i nadzwyczajnych sum.

Armia jest ogólnie w doskonałym stanie, a mając na względzie kwestie materialne jest obok angielskiej być może najlepsza w Europie. Artyleria jest kompletna i w pełni zaprzęgnięta, tak że w krótkim czasie może wyruszyć w pole, a wszystkie pułki pozostają nadal w swojej, wynikającej

¹⁴⁰ W oryg.: *außer Activités*.

¹⁴¹ W oryg.: *Direktor der Ingenieur u. Artillerie Departments in Kriegsministerium*.

¹⁴² W oryg.: *Gulden*.

¹⁴³ W oryg.: *Revetement vorsehen*.

z etatu wojennego, sile. Wyposażenie polowe już teraz w komplecie jest przechowywane w arsenałach w Warszawie i Modlinie i można postrzeżać tę armię jako stale pozostającą na etacie wojennym, gotową do wymarszu w przeciągu 24 godzin.

Co się tyczy wykształcenia wojskowego, jest ono ograniczone tylko do graniczącej z cudem sprawności w taktyce elementarnej¹⁴⁴. Wymagania, które Wielki Książę czyni w tym aspekcie armii są tak wielkie, że staranne wykorzystanie czasu i najwyższa koncentracja wszystkich sił fizycznych ledwo wystarczają aby je wypełnić. Ogólne niezadowolenie w armii jest tego nieuniknioną konsekwencją, a przy tego rodzaju surowości, z jaką Wielki Książę patrzy na jednolite wypełnianie detali służby, każdy impuls odnośnie kształcenia oficerów w wyższej sztuce wojennej jest tłumiony. Odznaczeni oficerowie opuścili już służbę, a ci, którzy nie mogą sobie zapewnić innych podstaw egzystencji, usiłują stopniowo się wycofać. Wielki Książę ma zasadę, o której opowiedział mi osobiście, by oficerów z dystynkcjami, którzy wcześniej służyli w armii francuskiej¹⁴⁵, oddać tak wielu jak to możliwe, ponieważ wedle jego opinii upowszechniali oni złe zasady. Będzie zatem ciężko w takiej szkole rozwinąć wyróżniający się talent wojskowy i jest to jedyna zaleta, jaką tworzy ta armia dla nas.

Poza tym jest wiadome, że charakterystyczny dla Polaków wojowniczy charakter poprzez utrzymanie silnej dyscypliny jest kierunkiem, by uczynić z nich doskonałych żołnierzy, a przy wszystkich naciskach pod którymi pozostaje armia, można być tedy przekonanym, że w razie wybuchu wojny odda ona Cesarzowi wszystkie niezbędne usługi i ten może być pewny swoich wojsk.

Specjalną informację na temat siły, struktury i wyposażenia armii, a zwłaszcza o jej systemie rekrutacyjnym, mam nadzieję przekazać Jego Ekscelencji osobiście. Polacy są bardzo uważni względem Austrii, mówią o twierdzach, które są budowane tak na Węgrzech, jak w Galicji, a przy ich niespokojnym charakterze uważają to za znak bliskiej wojny. Wypatrują jej i wydaje mi się to bardzo słuszną taktyką, gdy niepytani mówią o rozbiorach swojego kraju i narzekają na niego. Jest to dla mnie jak kropla wody, która zawsze spadając w to samo miejsce, samodzielnie w końcu przebija skałę. Schlebiają sobie, że Cesarz na następnym sejmie¹⁴⁶ połączy rosyjską Polskę¹⁴⁷ z ich Królestwem i wtedy będą

¹⁴⁴ W oryg.: *Elementartaktik*.

¹⁴⁵ Autor traktował armię Księstwa Warszawskiego jako część Wielkiej Armii Napoleona.

¹⁴⁶ W oryg.: *Reichstag*.

¹⁴⁷ Ziemie zabrane.

mogli bardzo chętnie posunąć się jeszcze dalej ze swoimi pomysłami i życzeniami.

Powierzam Jego Ekscelencji zabezpieczenie moich działań.

Warszawa, 26 wrześ[nia] [18]19

v Thile
[podpis odręczny czytelny]

Streszczenie

Prezentacja optyki postrzegania Królestwa Polskiego przez pruskie kręgi militarne jest w znaczący sposób utrudniona z powodu zniszczenia i rozproszenia w 1945 r. większej części akt proveniencji wojskowej. Z tego też względu wszelkie znalezione w spuściznach prywatnych lub aktach cywilnych materiały mają niezwykle wartość poznawczą w obrębie zarysowanej tematyki. Przyczynkiem do napisania niniejszego studium jest list skierowany we wrześniu 1819 r. na ręce pruskiego ministra wojny Hermanna von Boyena starszego. Jego autorem był najprawdopodobniej gen. mjr Ludwig Gustav von Thile I, który w syntetycznej formie przedstawił ministrowi analizy kluczowych elementów potencjału militarnego wschodniego sąsiada. List, uzupełniony o inne źródła, stanowi ważne świadectwo relacji polsko-pruskich po 1815 r., wskazujące na istnienie realnego poczucia zagrożenia kierunkiem rozwoju Królestwa Kongresowego. Tekst stanowi studium postrzegania ziem polskich przez Berlin z perspektywy politycznej i militarnej. Jest świadectwem dużych obaw, jakie w monarchii Hohenzollernów żywiono względem powstałego na kongresie tworu państwowego. Efektem nieufności było, przynajmniej w pierwszych latach pokoju, stałe wypatrywanie agresywnych zachowań ze strony polskiej. Obserwacje zawarte w liście potwierdzają również dostrzeżenie za granicą negatywnych aspektów polityki uprawianej wobec wojska i społeczeństwa polskiego przez wielkiego księcia Konstantego. Artykuł stanowi przyczynek do rozważań nad relacjami między Prusami a Królestwem Polskim przed wybuchem powstania listopadowego.

The Military Potential of the Polish Kingdom in 1819 as Seen by a Prussian Officer

The presentation of perceptions of the Kingdom of Poland in Prussian military circles is much hampered by the destruction and dispersal in 1945 of a significant part of sources of military provenance. For this reason, any documents found in private hands or within civilian records have remarkable cognitive value for the problem under consideration. Inspiration for this study was provided by a letter of September 1819 to the Prussian Minister of War, Hermann von Boyen the Elder.

It was most likely written by Major General Ludwig Gustav von Thile I. It contains a synthetic analysis of critical elements of the military potential of the Kingdom of Poland, Prussia's eastern neighbour. The letter, supplemented by other sources, is vital evidence concerning Polish-Prussian relations after 1815, indicating that, at the time, there was a real sense of threat in Prussia caused by the directions of development in the Congress Kingdom. The text studies Berlin's perception of the Polish lands from a political and military perspective. It is testimony to the concerns experienced in the Hohenzollern monarchy about the state formed at the 1815 Congress of Vienna. This distrust caused the Prussians to keep a constant eye out for aggressive tendencies in Poland at least in the first years of peace. The observations formulated in the letter also confirm that Prussia saw the negative aspects of the policy pursued toward the Polish army and society by Grand Duke Constantine. The article contributes to the studies into Polish-Prussian relations before the outbreak of the November Uprising.

Bibliografia

Publikatory

- Gesetz-Sammlung für die Königlich Preußischen Staaten 1814*, Berlin 1815.
Gesetz-Sammlung für die Königlich Preußischen Staaten 1815, Berlin 1815.
Preußische Militair-Gesetz-Sammlung. 1: Enthaltend bis zum Jahre 1835 die bestehenden Gesetze, Verordnungen und allgemeinen Verfügungen, welche sich auf die militairische Rechtspflege beziehen, nach Zeitfolge geordnet und mit Anmerkungen versehen, red. Carl Friccus, Nicolai'schen Buchhandlung, Berlin-Elbing 1836.

Edycje źródłowe

- Boyens Darstellung der Grundsätze der alten und der gegenwärtigen preußischen Kriegsverfassung*, oprac. Max Lehmann, „Historische Zeitung” Neue Folge 37, 1891, s. 56–80.
Clausewitz Carl von, *Schriften-Aufsätze-Studien-Briefe*, t. 2, cz. 2, red. Werner Hahlweg, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1990.
Hermann von Boyen und die polnische Frage. Denkschriften von 1794 bis 1846, oprac. Hans Rothe, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien 2010.
Kołaczkowski Klemens, *Wspomnienia generała Klemensa Kołaczkowskiego*, ks. 3: *Od roku 1820 do 1830*, Spółka Wydawn. Polska, Kraków 1900.
Laubert Manfred, *Ein Bericht des kommandierenden Generals von Roeder von 1827*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 14, 1913, 4, s. 49–54.
Militärische Schriften weiland Kaiser Wilhelm des Grossen Majestät, red. Königlich Preussischen Kriegsministerium, t. 1: *1821-1847*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1897.
Prądyński Ignacy, *Generała Ignacego Prądyńskiego memoriał o wojnie Rosji z Austrią i Prusami*, wyd. Wincenty Łopaciński, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1923.

Zbiór korespondencji J. Amilkara Kosińskiego z lat 1815–1820 tyczącej się formacji siły zbrojnej narodowej w W. Księstwie Poznańskim oraz stosunku W. Księstwa do monarchii pruskiej, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1861.

Opracowania

- Angelow Jürgen, *Von Wien nach Königgrätz. Die Sicherheitspolitik des Deutschen Bundes im europäischen Gleichgewicht 1815–1866*, R. Oldenbourg Verlag, München 1996.
- Bangert Dieter, *Polnischer Adel-österreichisches und preußisches Heer. Das Verhältnis des polnischen Adels zur k. k. Armee und zur kgl. Preußischen Armee 1816–1914*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa” 21, 1972, 1, s. 466–523.
- Betley Jan Andrzej, *Belgium and Poland in International Relations 1830–1831*, Mouton, 's-Gravenhage 1960.
- Bloch Czesław, *Generał Ignacy Prądzyński, 1792–1850*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1974.
- Boysen Jens, *Faktoren der Integration bzw. Abstinenz polnischer Adliger und Nichtadliger gegenüber dem Preußischen Heer nach 1815*, „Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit” 17, 2013, 1, s. 65–84.
- Boysen Jens, *Preußische Armee und die polnische Minderheit. Royalistische Streitkräfte im Kontext der Nationalitätenfrage des 19 Jahrhunderts (1815–1914)*, Verlag Herder-Institut, Marburg 2008.
- Brandt Heinrich August von, *Aus dem Leben des Generals der Infanterie Dr. Heinrich von Brandt*, oprac. Heinrich von Brandt, cz. 2: *Leben in Berlin. Aufstand in Polen, Sendung nach Frankreich 1828–1833*, Mittler, Berlin 1869.
- Canitz und Dallwitz Carl Ernst Wilhelm von, *Des Freiherrn Carl Ernst Wilhelm von Canitz und Dallwitz Denkschriften*, Hertz, Berlin 1888.
- Chojnacki Mieczysław, *Wojsko polskie w 1823 r. i manewry pod Brześciem*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17, 1971, 1, s. 171–200.
- Conrady Emil von, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3, Mittler, Berlin 1896.
- Das stehende Uebungslager bei Warschau*, „Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges” 9, 1827, 2, s. 196–208.
- Die Kaiserliche Russische und Königlich Pohlische Armee beim Ableben des Kaisers Alexander im Verhältniss zur übrigen bewaffneten Macht von Europa*, „Militairische Blätter” 1, 1826, s. 136–150.
- Die Kriegsmacht des Königreichs Polen*, „Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges” 9, 1827, 1, s. 70–93.
- Einige Nachrichten von der königlich polnischen Applikations-Schule in Warschau*, „Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges” 14, 1828, 7, s. 42–61.
- Feduszka Jacek, *Twierdze Modlin, Serock, Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego 1830–1831*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999.

- Finland and Poland in the Russian Empire. A Comparative Study*, red. Michael Branch, Janet Hartley, Antoni Mączak, School of Slavonic and East European Studies, University of London, London 1996.
- Gałędek Michał, *Koncepcje i projekty nowego ustroju administracji dla przyszłego Królestwa Polskiego. Studium z dziejów myśli administracyjnej*, Arche, Sopot 2017.
- Gałędek Michał, *National Tradition or Western Pattern? Concepts of New Administrative System for the Congress Kingdom of Poland (1814–1815)*, Brill, Boston–Leiden 2020.
- Gerecke Anneliese, *Das Deutsche Echo auf die polnische Erhebung von 1830*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 1964.
- Godlewski Jerzy Romuald, Odyniec Waclaw, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarne wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1982.
- Grabowski Zbigniew, *W sprawie tzw. Krümpersystemu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 12 (63), 2011, 4 (237), s. 175–178.
- Grawe Lukas, *Deutsche Feindaufklärung vor dem Ersten Weltkrieg. Information und Einschätzung des deutschen Generalstabs zu den Armeen Frankreichs und Russlands, 1904 bis 1914*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2017.
- Hartmann Stefan, *Bemerkungen der preußischen Generale Karl Wilhelm Georg von Grolman und Karl Heinrich Ludwig von Borstell zu Verteidigungsmöglichkeiten der Provinzen Ost- und Westpreußen*, „Preußenland” 1990, s. 22–30.
- Jalonen Jussi, *On Behalf of the Emperor, on Behalf of the Fatherland. Finnish Officers and Soldiers of the Russian Imperial Life-Guard on the Battlefields of Poland, 1831*, Brill, Boston–Leiden 2015.
- Janeczek Zdzisław, *Maurycy Hauke — bohater Legionów Polskich i Księstwa Warszawskiego, pragmatyczny polityk doby Królestwa Kongresowego*, „Teki Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego PAN” 4, 2007, s. 128–151.
- Jany Curt, *Geschichte der Königlich Preussischen Armee vom 15. Jahrhundert bis 1914*, t. 4: *Die Königlich Preussische Armee und das Deutsche Reichsheer 1807 bis 1914*, E.S. Mittler und Sohn, Berlin 1933.
- Jarrett Mark, *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy after Napoleon*, I.B. Tauris, London–New York 2016.
- Jędrysiak Jacek, *Armia Królestwa Polskiego na łamach pruskich periodyków wojskowych*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 16, 2015, s. 47–66.
- Jędrysiak Jacek, *Benefits for the Prussian Army by the Inhabitants of the Grand Duchy of Poznań between 1815–1844. Research Status and Research Perspectives*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 81, 2020, s. 225–261.
- Jędrysiak Jacek, *Describing the Future Battlefield. A Study Concerning the Prussian General Staff's Tasks Regarding Theatres of War (1816–1848)*, „International Journal of Military History and Historiography” 2020, 1, s. 4–41.
- Jędrysiak Jacek, *Granica wschodnia w pruskim planowaniu obronnym w latach 1815–1830*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 15 (66), 2014, 3 (249), s. 7–32.
- Jędrysiak Jacek, *Koncepcje obrony wschodniej granicy Prus w latach 1815–1819*, w: *Wojско, polityka, społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności*, red. Jacek Jędrysiak, Daniel Koreś, Grzegorz Strauchold, Krzysztof Widziński, Gajt, Wrocław 2013 (Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości, t. 2), s. 149–188.

- Jędrysiak Jacek, *Prussian Strategic Thought 1815–1830. Beyond Clausewitz*, tłum. Witold Zbirohowski-Kościa, Brill, Leiden–Boston 2020.
- Kasperek Norbert, *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Muzeum Kultury Kurpiowskiej, Ostrołęka 2012.
- Kasperek Norbert, *Polnische Aufständische in Ost- und Westpreußen (1831–1833)*, tłum. Krzysztof Gębura, Oficyna Retman, Dąbrówno 2012.
- Kasperek Norbert, *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej lat 1795–1847*, Wyd. Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn 1995, s. 28–30.
- Kocój Henryk, *Prusy wobec powstania listopadowego*, PWN, Warszawa 1980.
- Kriegsministerium, *Das Königl. Preußische Kriegsministerium 1809 · 1. März · 1909*, Kommissions-Verlag Invalidendank, gedruckt im Kriegsministerium, Berlin 1909.
- Kulik Mariusz, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, IH PAN, Warszawa 2019.
- Laubert Manfred, *Die Anstellung des Generals von Kosinski in der preußischen Armee 1817*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 12, 1904, s. 191–201.
- Laubert Manfred, *Die Berichte des Majors von Royer-Luehnes über die Posen und Polen 1816/1817*, w: Manfred Laubert, *Studien zur Geschichte der Provinz Posen in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*, Oskar Eulitz, Posen 1908, s. 66–116.
- Laubert Manfred, *Die Errichtung einer Posener Nationalkavallerie nach 1815*, „Die Ostmark” 1921, 7, s. 72–73.
- Laubert Manfred, *Die Verwaltung der Provinz Posen 1815–1847*, Pribatsch, Breslau 1923.
- Laubert Manfred, *Eine Alarmierung der Posener Garnison im Jahr 1816*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 5, 1904, 6, s. 88–92.
- Laubert Manfred, *Generalleutnant von Kosinski in preußischen Diensten*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 14, 1913, 6, s. 93.
- Laubert Manfred, *Studien zur Geschichte der Provinz Posen in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*, Oskar Eulitz, Posen 1908.
- Mażewski Lech, *Namiestnik Królestwa Polskiego 1815–1874. Model prawny a praktyka ustrojowopolityczna*, Wydawnictwo von borowiecky, Radzymin 2015.
- Meinecke Friedrich, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 2: 1815–1847, J.G. Cotta’schen Buchhaldlung, Stuttgart 1899.
- Meinecke Friedrich, *Thile, Ludwig Gustav von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 38, Leipzig 1894, s. 28–32.
- Natzmer Gneomar Ernst von, *Unter den Hohenzollern. Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Generals Oldwig v. Natzmer*, cz. 1: 1820–1832, F.A. Perthes, Gotha 1887.
- Ochman Marcin, *Między tradycją a nowoczesnością. Armia Królestwa Polskiego wobec postępu technicznego 1815–1830*, w: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje, historiografia, pamięć*, red. Tadeusz Skoczek, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2015, s. 11–15.
- Ochman Marcin, *Polski korpus inżynierów wojskowych w latach 1807–1831*, Infort-editions, Zabrze–Tarnowskie Góry 2020.
- Ochman Marcin, *Wojna polsko-rosyjska 1831 roku na wiślanych falach - nieznanie epizody działań powstańczych*, w: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje, historiografia, pamięć*, red. Tadeusz Skoczek, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa 2015, s. 27–32.

- Olivier David H., *German Naval Strategy, 1856–1888. Forerunners to Tirpitz*, Routledge, London–New York 2004.
- Olszewicz Bolesław, *Polska kartografia wojskowa*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1921.
- Peter Karl H., *Seeoffizieranwärter. Ihre Ausbildung von 1848 bis heute*, Mürwik 1969, http://www.pkgodzik.de/fileadmin/user_upload/Geschichte_und_Politik/Karl_Peter_Seeoffizieranwaerter.pdf (dostęp: 18 IV 2021).
- Pertz Georg H., Delbrück Hans, *Das Leben des Feldmarschalls Graf Neithardt von Gneisenau*, t. 5, G. Reimer, Berlin 1880.
- Podruczny Grzegorz, Wichrowski Marcin, *Plany odtworzenia fortyfikacji Wrocławia z lat 1807–1830*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2021, nr 2 (276), s. 49–86.
- Poll Bernhard, *Vom Schicksal der deutschen Heeresakten und der amtlichen Kriegsgeschichtsschreibung*, „Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen” 6, 1953, 2, s. 65–76.
- Poten Bernhard von, *Thile, Adolf von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 38, Leipzig 1894, s. 28.
- Priesdorff Kurt von, *Soldatisches Führertum*, t. 2–4, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg 1937.
- Ruppert Karl, *Heeresarchiv Potsdam 1936–1945*, „Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen” 3, 1950, 4, s. 177–180.
- Rutkowski Marcin, *Wojskowa i cywilna transportowa służba wodna w Królestwie Polskim po 1831 r.*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 2015, 87, s. 33–47.
- Schmidt Dorothea, *Die preußische Landwehr. Ein Beitrag zur Geschichte der allgemeinen Wehrpflicht in Preussen zwischen 1813 und 1830*, Militärverlag der DDR, Berlin 1981.
- Schreckenbach Hans-Joachim, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96, 1996, s. 121–143.
- Schwartz Karl, *Leben des Generals Carl von Clausewitz und der Frau Marie von Clausewitz*, t. 2, Ferdinand Dümmlers Verlags-Buchhandlung, Berlin 1878.
- Schwertfeger Bernhard, *Vom Wiener Kongreß. Briefe des Oberstleutnants v. Thile an den Kriegsminister v. Boyen während des Kongresses 1814/15. Nach den Originalen herausgegeben*, „Deutsche Rundschau” 161, 1914, październik-grudzień, s. 64–89, 193–214.
- Sommer Hugo, *Das Generalkommando in Posen von 1815–1918*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen” 1930, 19, s. 55–106.
- Strzeżek Tomasz, *Armia polska w latach 1815–1830. Teoria i praktyka funkcjonowania w systemie konstytucyjnym Królestwa Polskiego*, „Echa Przeszłości” 14, 2013, s. 67–92.
- Strzeżek Tomasz, *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym. Mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2006.
- Strzeżek Tomasz, *Między wojną a pokojem. Wybrane zagadnienia z dziejów kawalerii rosyjskiej w latach 1815–1830*, „Echa Przeszłości” 5, 2004, s. 51–92.
- Strzeżek Tomasz, *Polska ofensywa wiosenna w 1831 roku. Zaprzepaszczona szansa powstania listopadowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002.

- Stübig Heinz, *Armee und Nation. Die pädagogisch-politischen Motive der preussischen Heeresreform*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1971.
- Svoboda Karel, *Autokrat a jeho doba. Rusko a revoluce v letech 1830-1831*, Karolinum, Praha 2016.
- Šedivý Miroslav, *The Decline of the Congress System. Metternich, Italy and European Diplomacy*, Bloomsbury, London–New York 2020.
- Strassen- und Wege-Beschaffenheit im Königreich Polen, „Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges” 8, 1826, 8, s. 199–207.
- Szwankowski Eugeniusz, *Budownictwo wojskowe w czasach Królestwa Kongresowego 1815-1830*, w: *Z bohaterkiej przeszłości Warszawy 1794-1864*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1961, s. 113–131.
- Tokarz Waław, *Armia Królestwa Polskiego (1815-1830)*, Nakładem Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego, Piotrków 1917.
- Trąbski Maciej, *Armia Wielkiego Księcia Konstantego. Wyszczolenie i dyscyplina wojska polskiego w latach 1815-1830*, Napoleon V, Oświęcim 2013.
- Trąbski Maciej, *Kawaleria Królestwa Polskiego 1815-1830*, DiG, Warszawa 2011.
- Trąbski Maciej, *Zasady konskrypcji w armii Królestwa Polskiego na tle ówczesnych metod uzupełniania wojska*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 12 (63), 2011, 2 (235), s. 7–24.
- Ueber die Kasernierung der Truppen in Warschau, und einige andere darauf Bezug habende Gegenstände, „Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft, und Geschichte des Krieges” 9, 1827, 3, s. 289–311.
- Wąsicki Jan, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848. Studium historycznoprawne*, PWN, Warszawa–Poznań 1980.
- Willisen Karl Wilhelm von, *Theorie des großen Krieges angewendet auf den russisch-polnischen Feldzug 1831*, cz. 1–2, Duncker und Humblot, Berlin 1840.

Biogram: Jacek Jędrzyak (ur. 1985), doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwent historii i stosunków międzynarodowych na Uniwersytecie Wrocławskim. Adiunkt w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Specjalizuje się w historii XIX w., historii Prus i Niemiec, historii myśli wojskowej, niemieckiej polityce wojskowej na ziemiach polskich 1815–1918 i problematyce zasadniczej służby wojskowej w ludowym Wojsku Polskim; kontakt: jacek.jedrysiak@uwr.edu.pl.

Author: Jacek Jędrzyak (b. 1985), PhD in history, graduate in history and international relations from the University of Wrocław; assistant professor at the Institute of History, University of Wrocław. He specialises in the history of the nineteenth century, history of Prussia and Germany, of military thought, German military policy in the Polish lands 1815–1918, and the problems of mandatory military service in the Army of the Polish People’s Republic; contact: jacek.jedrysiak@uwr.edu.pl.